

VEILEDER

Arkeologiske kulturminner og nedgravde ledningsanlegg

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Klima- og miljødepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

Tittel:

Arkeologiske kulturminner
og nedgravde ledningsanlegg

ISBN: 978-82-75-74121-7 (PDF)
Riksantikvaren juni 2018
www.ra.no

Bildet på framsiden:

Forsidebildet viser legging av rør i Trondheim i 2013. Til høyre på bildet er det et tydelig kulturlag fra forhistorisk tid. Kulturlaget ligger som sorte lag under de påførte massene til dagens asfalterte vei. Bildet er fra Prinsenkrysset i Trondheim, og utenfor grensen til middelalderbyen. En detalj av kulturlaget er i gjengitt i kapittel 5.

Foto: NIKU/Riksantikvaren.

Forord

I årene som kommer ventes det en fortsatt stor utbygging og fornyelse av det nedgravde ledningsnett over hele Norge - til vann og avløp, fjernvarme, gass, avfallssug og ulike typer kabler for strøm, bredbånd, etc. Dette innebærer et omfattende gravearbeid i grunnen, noe som kan påvirke bevaringen av arkeologiske kulturminner. I slike saker er det viktig med et tett og godt samarbeid mellom kulturminneforvaltningen og de aktørene som planlegger og bygger ut ledningsnett.

Riksantikvaren ønsker å bidra til at arkeologiske kulturminner ivaretas best mulig når rør og ledninger planlegges og anlegges. I denne veilederen informerer vi om hva slags arkeologiske kulturminner som kan bli berørt av det nedgravde ledningsnett, sammen med aktuelt regelverk på arkeologisiden. Riksantikvaren har også, gjennom flere år, arbeidet med å forenkle saksgangen for arkeologiske kulturminner. I 2011 ble det innført en prøveordning med delegert dispensasjonsmyndighet til fylkeskommunen, utvidet i 2016. Ordningen er spesielt aktuell for ledningsanlegg.

Veilederen er skrevet for tiltakshavere, interesseorganisasjoner, kommuner, offentlig kulturminneforvaltning og alle andre som arbeider med saker som gjelder ledningsanlegg, avgrenset til jordgravde rør, kabler og ledninger.

Utkast til veilederen har i 2017 vært til høring ved Samarbeidsforum for ledninger i grunnen. Arbeidet for øvrig har foregått i samarbeid med representanter fra følgende institusjoner: Energi Norge, KS Bedrift, Norsk Fjernvarme, Norsk Vann, Skien kommune og Telenor. Riksantikvaren vil takke disse bidragsyterne. Det er imidlertid Riksantikvaren som står som ansvarlig for innholdet.

Med hilsen

Jørn Holme

Innhold

1. Innledning s. 5

Hva er arkeologiske kulturminner? • Sentrale vernebestemmelser
Grav ikke i et automatisk fredet kulturminne! • Formålet med veilederen

2. Automatisk fredete kulturminner s. 8

Kulturminneloven • Automatisk fredning • Sikringszone • Forbud mot inngrep • Hvem kontakter jeg? • Dispensasjon

DEL 1: ARKEOLOGISKE KULTURMINNER, SIDE 11

3. Tidsperiodene s. 11

4. Særskilte kulturminner fra middelalderen s. 12

Middelalderbyene • Kirkesteder

5. Arkeologi i tettbygde strøk og langs veier s. 18

6. Kulturminner i inn- og utmark s. 20

Dyrka mark • Utmarka • Kystlandskapet og vannvegene

7. Gårdshauger s. 24

8. Samiske kulturminner s. 26

9. Skispyfunn og kulturminner under vann s. 27

10. Etterreformatoriske arkeologiske kulturminner s. 28

DEL 2: PLANLEGGING AV ET TILTAK, SIDE 29

11. Innledende planlegging - sjekk for kjente kulturminner s. 30

Kulturminnedatabasen Askeladden • Datasett • Andre karttjenester • Arealplaner

12. Meld tiltaket s. 32

Meldeplikten • Undersøkelsesplikten • Arkeologiske registreringer • Tiltakshavers dekningsplikt • Overvåking
Endring av et tiltak/plan

13. Søk om dispensasjon s. 35

Søk i god tid • Enkelttiltak eller arealplan? • Dispensasjon for enkelttiltak – kulturminneloven § 8 første ledd
Dispensasjon gjennom arealplan – kulturminneloven § 8 fjerde ledd • Dispensasjon for skipsfunn • Klageadgang
Ferdigmelding – først nå kan arbeidet starte

14. Dispensasjon – delegert myndighet s. 39

Når ordningen gjelder • Når ordningen ikke gjelder

DEL 3: UFORUTSETTE FUNN, AKUTTE SITUASJONER, ULOVLIGE INNGREP, SIDE 41

15. Uforutsette funn under graving s. 42

Vær observant! • Kontakt fylkeskommunen/Sametinget • Saksgang – kulturminneloven § 8 andre ledd

16. Akutte situasjoner (ledningsbrudd, o.l.) s. 43

Innenfor middelalderbyene og middelalderkirkesteder • Øvrige automatisk fredete kulturminner

17. Ulovlige inngrep s. 44

Rettevedtak – kulturminneloven § 8 tredje ledd • Anmeldelse – kulturminneloven § 27

DEL 4: ARKEOLOGISKE UTGRAVNINGER OG AVBØTENDE TILTAK, SIDE 45

18. Arkeologiske utgravninger s. 46

Utgravende instanser • Tidspunkt • Praktiske forhold • Tiltakshavers dekningsplikt
Statlig kostnadsdekning ved mindre, private tiltak • Særlige grunner • Budsjettering og regnskap

19. Andre avbøtende tiltak s. 50

Inngjerding under anleggsperioden • Tiltak mot kjøreskader • Midlertidig tildekking • Skjemming
NoDig-løsninger • Omfyllingsmasse • Infiltrasjonsanlegg • Frostsikring og isolering • Elektrisitet og fiberkabler

DEL 5: KULTURMINNEFORVALTNINGEN – KONTAKTINFORMASJON, SIDE 53

20. Kort om kulturminneforvaltningen s. 53

Riksantikvarens distriktskontorer • Fylkeskommunene • Sametinget

1. INNLEDNING

Det er et stort behov for å fornye ledningsanlegget i Norge, spesielt for vann, avløp og overvann. Samtidig legges det mye ny infrastruktur ned i bakken, som fjernvarme, gass, avfallssug og ulike typer kabler for strøm, bredbånd, etc.

Slike tiltak har et potensial til å påføre store skader på arkeologiske kulturminner, både over og under bakken. Anleggsarbeidet, riggområder og liknende kan også påføre skader på kulturminner.

Hensynet til kulturminner må derfor ivaretas når et nytt ledningsanlegg anlegges, eller et gammelt skal skiftes ut. Blant annet er det viktig at tiltakshavere melder inn alle tiltak som *kan* medføre inngrep i et automatisk fredet kulturminne – både de som er kjent og de som enda ikke er registrert.

1.2 HVA ER ARKEOLOGISKE KULTURMINNER?

I mer enn 11 000 år har det bodd mennesker i landet. Disse har etterlatt seg mange spor i landskapet rundt oss, både over og under bakken. I dag er det registrert omkring 100 000 lokaliteter med arkeologiske kulturminner som er automatisk fredet, av varierende størrelse og tilstandsgrad. Mange flere er enda ikke oppdaget.

Arkeologiske kulturminner kan være byanlegg, kirkegårder, gravhauger, bosetningsspor, båter, fangstanlegg for elg eller anlegg for framstilling av kull og jern. Noen arkeologiske kulturminner er synlige over markoverflaten, men de fleste ligger skjult under pløyelaget, under gater, torv og fortau, eller under vann.

Arkeologiske kulturminner er et viktig vitenskapelig kildemateriale for å få kunnskap om mennesker og samfunn i fortiden. Spesielt gjelder dette for de periodene vi ikke har skriftlige kilder, men også for middelalder og nyere tid. Mange arkeologiske kulturminner har stor opplevelsesverdi, og noen brukes aktivt i formidlingen rettet mot allmennheten.

Systemer for å lede vann går langt tilbake i tid.

Bildet over viser et godt bevart avløpsrør fra midten av 1300-tallet i Gamlebyen i Oslo. Røret er laget av gjenbrukt tømmer fra sent 1100-tallet, og det er dekket med never. Opprinnelig ledet røret vannet bort fra én bygning, men senere ble et mindre rør fra en annen bygning koblet til.

Røret ble undersøkt i 2014, før anleggelsen av Follobanen.

Foto: John C. Sharpe, NIKU

Vann har til alle tider vært livsviktig, og man har hatt ulike løsninger for å samle og å lagre vannet.

Bildene til venstre og over er fra den arkeologiske utgravningen i 2014 av to brønner i Gamlebyen i Oslo. Brønnene lå like ved hverandre. De er begge fra ca. 1200, men konstruert forskjellig. Brønnen til venstre er konstruert med sleppverk. Den over er laftet.

Brønner som gikk ut av bruk ble gjerne fylt opp med avfall. Avfallet er i dag ofte godt bevart. Derfor gir utgravninger av brønner oss mye kunnskap om dagliglivet i fortiden.

Foto: Magnus Helstad, NIKU

Ingen vil bo i et vannhull, og til alle tider har det vært behov for å drenere bort vannet fra bebyggelsen. Bildet over viser utgravning av restene av et langhus, datert til ca. 250-400 e.Kr. (eldre jernalder). Huset er omkranset av en dreneringsgrøft, markert som en lang og mørk stripe.

På bildet er husets bærende stolper markert med rødt. De mørkerunde flekkene mellom stolpene er ildsteder. To kokegroper ligger utenfor huset, nederst på bildet. Stolpehull, ildsteder, kokegroper og grøfter er typiske bosetningsspor fra bronse- og jernalder som man kan finne når det etableres vann- og avløpsledninger i dagens dyrka mark. Fra Gryttingen i Oppland.

Foto: E6-prosjektet Gudbrandsdalen, Kulturhistorisk museum, UiO.

1.3 SENTRALE VERNEBESTEMMELSER

Alle arkeologiske kulturminner fra forhistorisk tid og middelalder (eldre enn 1537) er automatisk fredet. Den samme bestemmelsen gjelder for samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre. Med mindre annet er bestemt har automatisk fredete kulturminner i tillegg en sikringszone på 5 meter rundt seg, som er del av kulturminnet, og som primært skal forhindre at kulturminnet skades.

Staten er også eier av alle arkeologiske funn som er eldre enn 1537 («løse kulturminner»). Dette gjelder også for samiske funn fra år 1917 eller eldre. Skipsfunn over 100 år gamle er også statens eiendom, med mindre eier er kjent. Slike funn må ikke skades, uavhengig av eier. Bestemmelsen gjelder alle skipsfunn, både i sjø og på land.

1.4 GRAV IKKE I ET AUTOMATISK FREDET KULTURMINNE!

Det er ulovlig å gjøre inngrep i et automatisk fredet kulturminne, med mindre tillatelse er innhentet fra kulturminneforvaltningen. Dette gjelder også dersom man skal fornye rør og ledninger i eksisterende grøfter som er lagt ned i kulturminner.

Ved gravearbeid er det mange steder potensial for å støte på automatisk fredete kulturminner som enda ikke er registrert. Disse kan være vanskelige for andre enn fagfolk å se, men man må stoppe arbeidet og kontakte fylkeskommunen/Sametinget dersom man oppdager dem.

Endret klima gir mer nedbør og økt behov for å føre bort overvann fra de bebygde områdene. Men også i middelalderens byer var det utfordrende å få bort vannet.

Allerede fra 1000-tallet anlegges dreneringsgrøfter rundt hus og i grøfter som markerer eiendomsskifte. Ofte gikk eiendomsgrensen i dråpefallet mellom bygårdene eller i dreneringsrenner mellom bygningene. Mange steder var slike tomtegrenser svært stabile over lang tid. Når et nytt hus ble bygget, kunne man også fylle på masser for å få huset høyere enn naboens. Dermed rant vannet bort fra egen eiendom.

Bildene over og under viser to dreneringsgrøfter fra andre halvdel av 1100-tallet i Gamlebyen i Oslo. Grøftene ble undersøkt i 2015, i forbindelse med anleggelse av Follo-banen. Begge grøftene er konstruert med flettverk i kantene, noe som gjorde at vannet ble filtrert inn og at de ikke kollapset. Grøfta på bildet under gikk like inn til en bygning. Husets nedre lafteomfar er godt bevart. Denne grøfta var dekket over med pinner/stokker. Grøfta kan ha utgjort en eiendomsgrense mot Bispeallmenningen, som var en hovedgate i middelalderens Oslo. Foto: NIKU

1.5 FORMÅLET MED VEILEDEREN

Veilederens målsetning er å bidra til at arkeologiske kulturminner ivaretas best mulig når et ledningsanlegg planlegges, anlegges eller fornyes. Veilederen beskriver mange av de hensynene som må tas til kulturminnene. Den viser til regelverket som gjelder for arkeologiske kulturminner og hvilke praktiske rutiner som skal følges for å unngå unødvendige forsinkelser og økte kostnader for en tiltakshaver/ledningseier.

De innledende kapitlene 1 og 2 redegjør for veilederens målsetning og forklarer hva automatisk fredning innebærer. I tillegg består veilederen av følgende fem deler:

Del 1: Arkeologiske kulturminner

Her gis først en kort introduksjon til tidsperiodene. Deretter nevnes flere eksempler på arkeologiske kulturminner, i ulike landskapstyper, som er aktuelle i forbindelse med nedgravede ledningsnett. Forvaltningen av dem og sentrale utfordringer nevnes.

Del 2: Planlegging av et tiltak

I del to redegjøres det for hva slags hensyn tiltakshaveren skal ta til arkeologiske kulturminner når et ledningsanlegg planlegges. *Meldeplikten* innebærer at tiltakshaveren må melde fra om et tiltak som kan berøre automatisk fredete kulturminner, både de som er kjent og de som enda ikke er registrert. *Undersøkelsesplikten* innebærer at kulturminneforvaltningen må undersøke om det finnes slike kulturminner i en ledningstrasé, eller om noen kan skades av anleggsarbeidet. Dersom tiltaket medfører inngrep i et automatisk fredet kulturminne, må tiltakshaveren søke om dispensasjon.

Del 3: Uforutsette funn, akutte situasjoner, ulovlige inngrep

Ved fornying og etablering av et ledningsanlegg kan det oppstå situasjoner der man påtreffer automatisk fredete kulturminner, uten at det i forkant er søkt om tillatelse til inngrep i dem. Du får vite hva du skal gjøre dersom det framkommer uforutsette funn under anleggsarbeidet, det oppstår en akutsituasjon (eks. lekkasje), og konsekvensene dersom det er gjort et ulovlig inngrep i et kulturminne.

Del 4: Arkeologiske utgravninger og avbøtende tiltak

Flere avbøtende tiltak kan være aktuelle for å ivareta hensynet til kulturminner når et ledningsnett anlegges. Dersom tiltaket medfører inngrep i et kulturminne kan det være aktuelt at Riksantikvaren setter vilkår om en arkeologisk utgravning for å sikre den vitenskapelige kildeverdien. For kulturminner som skal bevares er andre avbøtende tiltak mer aktuelle.

Del 5: Kulturminneforvaltningen – kontaktinformasjon

Orientering om kulturminneforvaltningen, med kontaktinformasjon.

Andre nyere tids kulturminner

Denne veilederen omhandler kun arkeologiske kulturminner. Et tiltak må imidlertid også ta hensyn til andre nyere tids kulturminner, både de som er fredet og de som er vernet eller verneverdige.

Dette innebærer at kulturminneforvaltningen må godkjenne et tiltak som berører nyere tids kulturminner som er fredet etter kulturminneloven.

For kulturminner som er vernet etter andre lovverk og virkemidler, må tiltaket utføres etter de gjeldende bestemmelsene. Arbeidet må da skje i samarbeid med den aktuelle forvaltningsmyndigheten.

Kontakt din fylkeskommune/
Sametinget for veiledning.

Fortidens mennesker måtte også «gjøre sitt fornodne».

I middelalderbyene er det funnet godt bevarte latriner. Til torsk brukte menneskene i middelalderen mose, og noen ganger tekstiler. Slike latriner er viktige kilder for å få kunnskap om kosthold og dagliglivet i middelalderen.

Bildet viser en laftet latrine fra slutten av 1200-tallet i Trondheim (Folkebibliotek-tomten). Selve hullet var foret med stående bord. Latrinen lå i tilknytning til en bygning, men det er uvisst om inngangen var fra huset eller utenfra.

Foto: Riksantikvaren

2. AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

2.1 KULTURMINNELOVEN

Dagens kulturminnelov ble vedtatt i 1978, og den etterfulgte de eldre lovene av 1905 og 1951. Kulturminneloven er tilgjengelig på lovdata.no. Det er lovens bestemmelser om arkeologi som berøres i denne veilederen.

Kulturminneloven er en særlov som slår fast at alle sporene etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø er kulturminner. Selve begrepet kulturminne er verdinøytralt, og det sier ikke noe om verdi eller vernestatus. Det er kulturminner av nasjonal verdi som fredes etter kulturminneloven.

2.2 AUTOMATISK FREDNING

Automatisk fredning er regulert i kulturminneloven §§ 3 og 4. En slik fredning innebærer at alle kulturminner som er eldre enn 1537 – fra forhistorisk tid og middelalder – er fredet uten et vedtak eller en registrering.

Dette betyr at dersom du støter på et kulturminne som er eldre enn 1537, er dette fredet. Dette gjelder også når kulturminnet ikke tidligere er kjent for kulturminneforvaltningen eller er registrert i den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden (les mer om Askeladden i kapittel 11.1).

Den samme bestemmelsen om automatisk fredning gjelder for samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre. Bestemmelsen gjelder også for erklært stående byggverk fra perioden 1537 til 1649.

I den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden er kjente automatisk fredete kulturminner beskrevet og kartfestet. Les mer om tilgang til registreringene i kapittel 11.

2.3 SIKRINGSSONE

Med til et automatisk fredet kulturminne hører et område rundt dets synlige eller kjente ytterkant, så langt det er nødvendig for å verne det mot et tiltak (kulturminneloven § 6). Sikringssonen er 5 meter, dersom kulturminneforvaltningen ikke har fastsatt den særskilt.

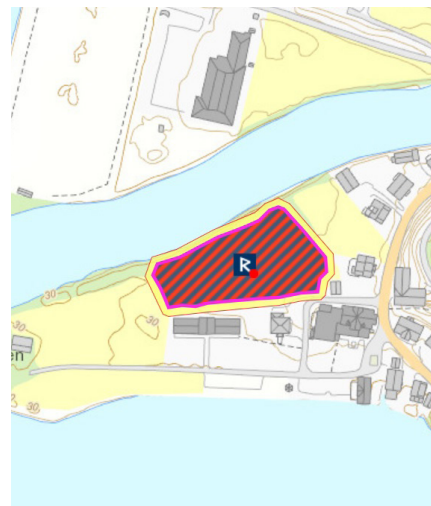
Sikringssonen strekker seg i alle retninger, også under kulturminnet. Det innebærer at du også må søke om tillatelse for et tiltak *under* et automatisk fredet kulturminne.

2.4 FORBUD MOT INNGREP

Kulturminneloven § 3 gir et forbud mot å gjøre inngrep i automatisk fredete kulturminner, med deres sikringssone. Kulturminneloven nevner flere eksempler på hva som menes med inngrep:

Ingen må – uten at det er lovlig etter § 8 – sette i gang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje. (kulturminneloven § 3)

Det framgår at det ikke kun er direkte inngrep i et automatisk fredet kulturminne som er ulovlig. Ulovlig er også alle tiltak som dekker til et kulturminne, eller som er egnet til å framkalle fare for skade. Et tiltak utenfor selve kulturminnet er også ulovlig dersom det sterkt vil påvirke omgivelsene og opplevelsesverdien av kulturminnet (såkalt «utilbørlig skjemming»).

I flere kartløsninger er automatisk fredete kulturminner markert med en rune-R. Her er det registrert et tunanlegg fra vikingtiden.

På dette kartet er selve kulturminnet skravert. Rundt kulturminnet er det markert et gult belte. Dette er den fem meter brede sikringssonen, som er del av kulturminnet.

I forbindelse med boring av ny vannledning til et vannkraftverk ga Riksantikvaren i 2015 tillatelse til inngrep i kulturminnets sikringssone. Gravearbeidet ble overvåket av arkeologer fra fylkeskommunen, da det var potensial for funn også i sikringssonen. For å verne om kulturminnet ble det stilt krav om å sette opp et anleggsgjerde.

Kartutsnittet er fra den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden, og det viser Hjelle, Stryn kommune i Sogn og Fjordane.

2.5 HVEM KONTAKTER JEG?

Hovedregelen er at det er regional kulturminneforvaltning – den aktuelle fylkeskommunen/Sametinget – som du skal kontakte ved planlegging og gjennomføring av et tiltak som kan berøre et automatisk fredet kulturminne. I mange saker skjer dette ved at tiltaket som du har meldt inn til kommunen oversendes av kommunen til regional forvaltning for uttalelse. Dette da kommunene har meldeplikt til fylkeskommunen/Sametinget når de kommer i berøring av tiltak som omfattes av kulturminneloven (jf. kulturminneloven § 25). Du kan også ta direkte kontakt med fylkeskommunen/Sametinget. Arkeologene her vil gi deg råd og veiledning.

Fylkeskommunen har også en «postkassefunksjon» i kulturminneforvaltningen, og vil sende saken videre dersom det er en annen instans som skal vurdere den.

For særskilte arkeologiske kulturminner fra middelalderen er det imidlertid Riksantikvaren som har førstelinjeansvaret. En tiltakhaver kan ta direkte kontakt med Riksantikvaren ved planlegging og gjennomføring av tiltak som berører slike kulturminnene. Dette gjelder arkeologi i de åtte middelalderbyene: Bergen, Hamar, Oslo, Sarpsborg, Skien, Stavanger, Trondheim og Tønsberg. Det gjelder også middelalderens kirkesteder, klosteranlegg, borger og befestninger.

2.6 DISPENSASJON

Dersom et tiltak medfører inngrep i, eller utilbørlig skjemmer, et automatisk fredet kulturminne, må du søke om dispensasjon etter kulturminneloven. Riksantikvaren er dispensasjonsmyndighet. I visse saker er dispensasjonsmyndigheten delegert fra Riksantikvaren til fylkeskommunen.

Les mer om dette i kapittel 13 «Dispensasjon» og kapittel 14 «Dispensasjon – delegert myndighet».

Riksantikvaren kan stille vilkår om en arkeologisk gransking før tiltaket gjennomføres. Les mer om utgravninger i kapittel 18.

Les mer

Arkeologiske kulturminner er et eget tema på Riksantikvarens nettsider: www.riksantikvaren.no.

På nettsidene finner du mye aktuell informasjon om forvaltningen av arkeologiske kulturminner.

De enkelte fylkeskommunene/Sametinget har også informasjon på sine nettsider. Se kapittel 20 for kontaktinformasjon.

Du finner også informasjon på nettsidene til de forskningsinstitusjonene som foretar arkeologiske utgravninger: universitetsmuseene, sjøfartsmuseene og NIKU - Norsk institutt for kulturminneforskning. Disse er nærmere omtalt i kapittel 18.

Kulturminnetype	Alder fredning	Førstelinjansvar/ kontakt	Ansvarlig for registrering	Dispensasjons- myndighet	Utgravende institusjon
Særskilte arkeologiske kulturminner fra middelalderen De åtte middelalderbyene, kirkesteder, klostre, befestninger og borger.	Eldre enn 1537	Riksantikvaren	Riksantikvaren	Riksantikvaren	NIKU
Øvrige arkeologiske kulturminner fra middelalderen og forhistorisk tid	Eldre enn 1537	Fylkeskommunen	Fylkeskommunen	Riksantikvaren	Universitetsmuseet
Samiske kulturminner	År 1917 eller eldre	Sametinget	Sametinget	Riksantikvaren	Universitetsmuseet
Skipsfunn	Eldre enn 100 år	Fylkeskommunen	Sjøfartsmuseet	Riksantikvaren	Sjøfartsmuseet
Øvrige etter-reformatoriske arkeologiske kulturminner	Yngre enn 1537 Ikke automatisk fredet, men kan vedtaksfredes etter kulturminneloven, samt vernes etter plan- og bygningsloven eller annet lov- og regelverk.	Fylkeskommunen/ Sametinget, kommunen, ev. annen aktuell fovaltning-myndighet.	Ikke nærmere bestemt ansvar, men fylkeskommunen/ Sametinget kan ønske å registrere dem.	Dersom kulturminnet er vedtaksfredet eller omfattes av annet vern, må den aktuelle forvaltningsmyndigheten kontaktes.	Ikke nærmere bestemt ansvar, men fylkeskommunen/ Sametinget kan ønske å undersøke kulturminnet.

Tabell 1. Oversikt over forvaltningsansvaret for hovedtypene av arkeologiske kulturminner.

Del 1: Arkeologiske kulturminner

I del 1 gis det først en kort introduksjon til tidsperiodene. Deretter nevnes flere eksempler på arkeologiske kulturminner, i ulike landskapstyper, som kan være aktuelle når et ledningsnett anlegges. Sentrale utfordringer for kulturminnene nevnes, og hvem som har forvaltningsansvaret for dem.

Husk at kulturminnenes utseende varierer. Det kan være vanskelig for andre enn fagfolk å oppdage kulturminnene, eller å vurdere hva slags konsekvenser et gravearbeid vil få for dem.

3. TIDSPERIODENE

Forhistorien er tiden før vi har skriftlige kilder. Forhistorisk tid deles inn i tre hovedperioder, med flere underperioder. Arkeologiske kulturminner finnes fra alle disse periodene.

Steinalderen (ca. 9500–1700 f.Kr.) er tiden før metallene ble tatt i bruk. Gjenstander ble laget av flint og andre bergarter, men også av bein, gevir, treverk, annet organisk materiale og keramikk. Introduksjonen av jordbruket, ca. 4000 f.Kr., markerer skillet mellom eldre og yngre steinalder.

I **bronsealderen** (1700–500 f.Kr.) ble de sjeldne gjenstandene av bronse statusobjekter. Et skille er satt mellom eldre og yngre bronsealder (1100 f.Kr.), i stor grad grunnet endringer i gravskikken fra ubrente til brente begravelser.

I **jernalderen** (500 f.Kr. –1050 e.Kr.) ble jernet et viktig bruksmetall. Store samfunnsendringer skjedde i overgangen mellom eldre og yngre jernalder, rundt 550 e.Kr. Mange bosetninger opphørte da, og de kan i dag gjenfinnes i dyrka mark, utmark og i beiteområder. Eldre jernalder deles inn i førromersk jernalder (500 f.Kr.–Kr.f.), romertid (Kr.f.–400 e.Kr.) og folkevandringstid (400–550 e.Kr.). Yngre jernalder deles inn i merovingertid (550–800 e.Kr.) og vikingtid (800–1050 e.Kr.). Vikingtid ligger i brytningen mellom forhistorisk og historisk tid.

Middelalderen (1050–1537) er historisk tid, men fortsatt er arkeologiske kilder viktige for vår kunnskap om disse århundrene. Kristendommen ble nå den nye religionen. Det er nå vi får byer, kirker og klostre.

Nyere tid er perioden fra 1537. Skillet er satt ved reformasjonen, da landet fikk en evangelisk-luthersk kirke, og omtales ofte som etterreformatorisk tid. Arkeologiske kulturminner fra denne tiden kan være viktige kunnskapskilder og ha stor opplevelsesverdi. De er likevel ikke automatisk fredet, med unntak av samiske kulturminner fra år 1917 eller eldre. Skipsfunn eldre enn 100 år er også vernet gjennom et generelt forbud mot å skades.

Les mer

Følgende publikasjoner anbefales for dem som ønsker å vite mer om arkeologiske kulturminner:

- *De eldste sporene i jordbrukslandskapet*, utgitt av Norges Bondelag i 2016, med oversikt og bilder av kulturminner som er typiske i jordbrukslandskapet. [Heftet kan lastes ned](#) fra nettsidene til Norges Bondelag og Riksantikvaren.
- [Norgeshistorie.no](#) er en portal med korte og velskrevne artikler om norsk forhistorie og historie.
- *Kulturminner i Norge. Spor etter mennesker gjennom 10 000 år*, utgitt av Tun Forlag i 2008. Boka har en oversikt over 44 vanlige kulturminnetyper man kan finne over hele landet.
- *Norsk arkeologisk leksikon*, utgitt av Pax forlag i 2005, gir en grundig oversikt over kulturminner og aktuelle temaer knyttet til norsk forhistorie. Leksikonet har blant annet egne oversiktsartikler for hvert av landets fylker.

4. SÆRSKILTE KULTURMINNER FRA MIDDELALDEREN

Riksantikvaren har et spesielt forvaltningsansvar for særskilte arkeologiske kulturminner fra middelalderen. Dette er middelalderbyene, kirkesteder, klostre, befestninger og borger. I dette kapitlet presenteres middelalderbyene og kirkestedene, da det som oftest er disse kulturminnetypene som berøres av nedgravde ledningsanlegg.

4.1 MIDDELALDERBYENE

I Norge har vi åtte middelalderbyer: Bergen, Hamar, Oslo, Sarpsborg, Skien, Stavanger, Trondheim og Tønsberg. Det er satt en avgrensning for middelalderbyene, som vist på kartene side 14 og 15. Innenfor denne grensen har Riksantikvaren et særskilt ansvar.

Ved gravearbeid i sentrale deler av disse byene kan man finne rester av bygårder, brygger, gater og torg fra middelalderen. Enkelte steder er det bevart ruiner av kongsgårder, kirker, klostre og borganlegg fra samme periode. Middelalderbyene har også tykke lag med avfall etter produksjon av ulike gjenstander, mat, bosetning, ferdsel, osv. Dette kalles for kulturlag, og slike lag kan være spesielt tykke i middelalderbyene.

UTFORDRINGER

Innenfor middelalderbyene er det flere utfordringer med nedgravde ledningsanlegg. Kulturminneforvaltningen har som et hovedmål at det skal gjøres minst mulig inngrep i de bevarte kulturlagene fra middelalderen. Dette vil ofte komme i konflikt med dagens krav til grøfteutforming og entreprenørens ønsker om, og behov for, nødvendig arbeidsrom.

Fornylelse av eksisterende ledningsanlegg

Ethvert arbeid i en eldre grøft i middelalderbyene har et stort potensial for å avdekke og direkte berøre intakte kulturlag. Enhver utvidelse av eksisterende grøft vil derfor normalt utløse krav om en eller annen form for arkeologisk undersøkelse av det berørte området.

De eldste grøftene er ofte håndgravde, smale og med rette grøftevegger. I noen tilfeller er ikke hele grøfta gravd som åpen grøft, men rørene er presset under kulturlagene som da ligger intakt over ledningene. Grøftene er for det meste gjenfylt med den oppgravde massen. Dette gjør det vanskelig å skille grøftefyllet fra omkringliggende intakte kulturlag.

En annen utfordring er at nyere grøfter fra 1960-tallet og senere ofte er gjenfylt med grov kult/pukk. Spesielt i hellende terreng har disse fungert som dype dreneringsgrøfter med påfølgende setningsproblematikk i tilstøtende områder etter hvert som nedbrytingen av det organiske materialet i kulturlagene har akselerert. Setningsskader har da oppstått både på den etablerte infrastrukturen og på eldre bygninger og anlegg i nærområdet som er grunt fundamentert oppå kulturlagene. Det er derfor viktig å vurdere om den drenerende fyllmassen kan skiftes ut med en ikke-drenerende masse på punkter (demninger). Dette kan være leire med lavt siltinnhold. Finkornet masse med noe steinmel er også aktuelt, men det kan være fare for tele og erosjon. En egnet mindre drenerende massetype bør derfor foreslås av tiltakshaver/entreprenør.

Les mer

For de som ønsker utdypende informasjon om de kulturminnene som Riksantikvaren har et særskilt ansvar for vises det til:

- Riksantikvaren 2015: *Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger.* Riksantikvaren, Oslo. Boka kan [lastes ned fra Riksantikvarens vitenarkiv.](#)

Over: Bildet viser forskjellige typer trebregninger i middelalderens hovedgate Stræte i Tønsberg, i dag Storgaten ved Torvet. Utgravningen ble gjort i forbindelse med etablering av fjernvarme.

I middelalderen var det tre som ble brukt til å dekke gatene. Først utpå 1500-tallet ble det vanlig å bruke stein, selv om dette også forekom tidligere.

Foto: Egil Lindhart Bauer, NIKU

Til venstre: rørledninger føres gjennom en demning i Kong Oscars gate i Bergen. Demningen er til høyre i grøfta, og den er konstruert med trevegger og duk. Bentonitt fylles inn for å hindre uttørring av kulturlagene.

Foto: Rory Dunlop, NIKU

Etablering av nye ledningsanlegg

Utfordringene ved etablering av nye grøftetraseer er, for dype anlegg, ofte større enn ved fornyelse av ledninger i eksisterende grøfter. Innenfor middelalderbyene kommer nye grøftetraseer nesten alltid i konflikt med bevarte kulturlag, og de vil utløse krav om overvåking eller arkeologiske utgravninger. Nye grøftetraseer kommer i tillegg ofte i konflikt med annen eksisterende infrastruktur, som kabler og ledninger.

Etablering av nye grøftetraseer som medfører inngrep i kulturlag er tidkrevende og kostbare å anlegge. Derfor er det viktig at tiltakshaver på et tidligst mulig tidspunkt kontakter Riksantikvaren for råd og veiledning.

Etablering av et nytt bossnett er et komplisert arbeid når installasjonene graves ned i bakken – og i en middelalderby med godt bevarte kulturlag.

Bildene over og til venstre viser hvordan arbeidet foregår i Kong Oscars gate i Bergen, høsten 2017. Arkeologiske utgravninger foretas inne i den store betongkassen som presses ned underveis i utgravningen. Inne i kassen ser vi starten av den arkeologiske utgravningen. Det er avdekket et øvre lag med gatedekke og vannrenne fra tidlig etterreformatorisk tid (ca. 1550-1600). Et par stolper som stikker opp er fra høymiddelalderen.

Når arbeidet er ferdig vil kassen stå under bakken, der den fungerer som nedkast-konteiner. Bosset suges jevnlig i rør til en terminal i utkanten av byen.

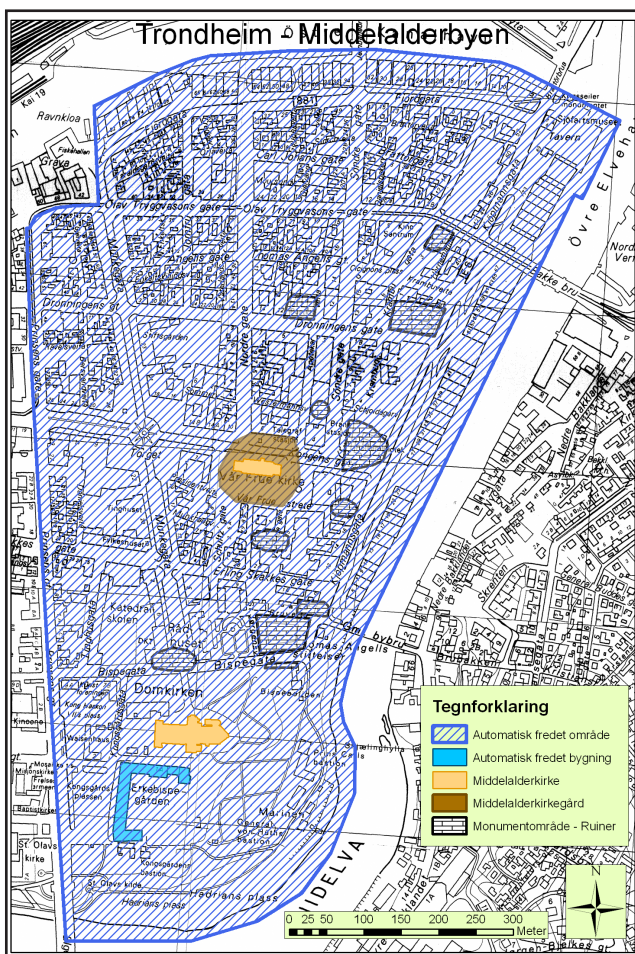
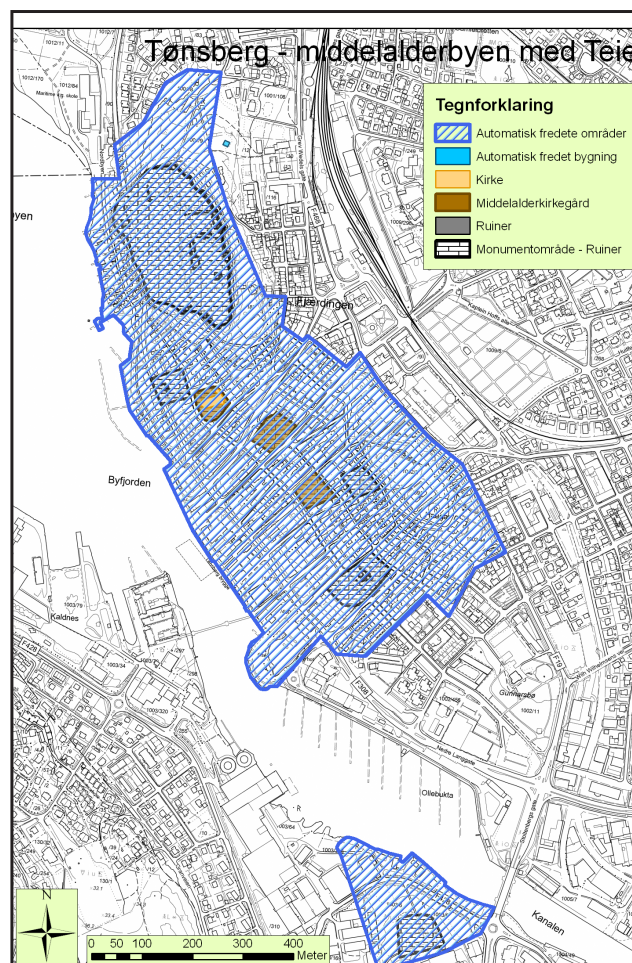
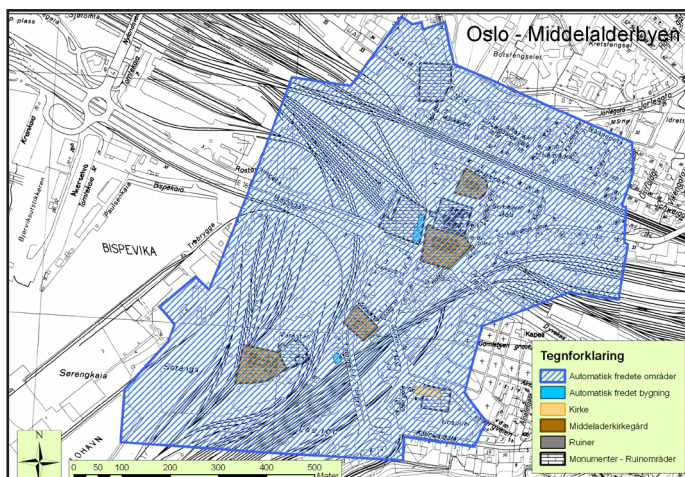
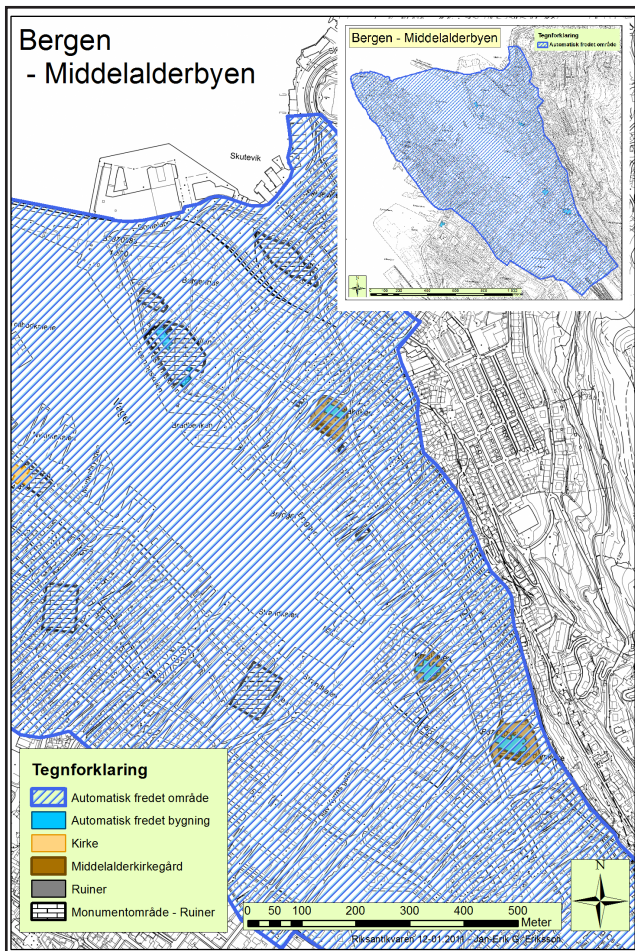
Foto: Hanne Merete Moldung, Riksantikvaren

Arkeologiske kulturminner kan finnes også i eldre grøfter, som vist på de to bildene over.

Sommeren 2017 ble hovedvannledningen fornyet i Kong Oscars gate i Bergen. Anleggsfolkene ble overrasket da et stort hull plutselig åpnet seg i grøfta. Hullet var en stokkebygd brønn fra 1600-tallet, 1,7 meter dyp. Brønnen var dekket til med planker, muligens etter den store bybrannen i 1702. Kanskje skulle brønnen brukes igjen siden den ikke ble fylt opp med søppel, noe som var vanlig å gjøre dersom brønner gikk ut av bruk.

Først i 2017 ga lokket etter. Brønnen ble nå dokumentert og fylt igjen, og den nye ledningen er lagt over.

Foto: Rory Dunlop, NIKU

Kart over de fire store middeldalderbyene i Norge. Det blå området viser middeldalderbyen, og det er innenfor dette området at Riksantikvaren har et særskilt ansvar.

4.2 KIRKESTEDER

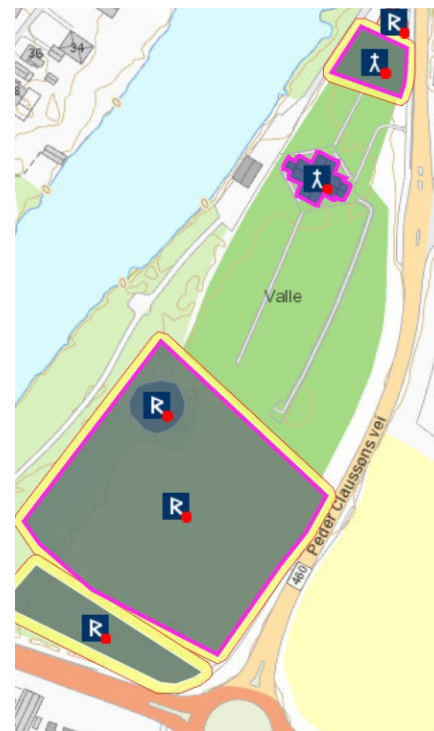
Ved dagens kirkesteder og kirkegårder er det ofte spor etter eldre kirker og middelalderiske kristne graver.

Fordi mange av kirkestedene ligger på steder som var sentrale også i forhistorisk tid, kan man tillegg finne graver fra førkristen tid. Ved kirkestedene kan det også være bosetningsspor som strekker seg over mange tusen år, slik som stolpehull etter hus, ildsteder, kulturlag, koksteinslag og kokegroper.

UTFORDRINGER

Nye brannsikringstiltak og etablering av toalettløsninger krever ofte rehabilitering eller etablering av ny vannforsyning/avløpsledninger til kirkene. Mange av de eksisterende ledningene er gamle og håndgravde, med små grøfter.

Graving i gamle grøfter, og av nye grøfter, har et stort potensial for å berøre spesielt middelalderiske graver. Mange graver ligger grunt, og i noen tilfeller rett under torva, så selv grunne løsninger kan komme i konflikt med graver.

I nærheten av dagens kirker er det ofte automatisk fredete kulturminner, som vist på kartet over og bildet til venstre.

Valle kirke i Vest-Agder ble bygget i 1793. Noen titalls meter nord for dagens kirke ligger det tidligere kirkestedet fra middelalderen, som er automatisk fredet. Dagens kirke og det eldre kirkestedet er markert på kartet med et eget symbol for kirkesteder (et kirketak med et kors på).

På utsiden av kirkegården, under de store trekronene på bildet, ligger det også en stor gravhaug fra jernalderen. Denne gravhaugen kalles Dronninghaugen. På jorden foran gravhaugen er det i tillegg registrert omfattende bosetningsspor fra jernalderen.

Kart: skjermdump fra Askeladden
Foto: Atle Omland, Riksantikvaren

Ved grøftegraving på middelalderiske kirkesteder kan man støte på graver fra middelalderen, men også andre automatisk fredete kulturminner. Gravearbeidet må ofte overvåkes av en arkeolog.

Bildet til venstre er fra 2011, og det viser overvåking av graving for en kloakkledning ved Asker kirke i Akershus. Dette er et kirkested fra middelalderen.

I dette tilfellet ble det ikke gjort funn under overvåkingen. Dersom det gjøres funn må det vurderes om traseen kan legges om, eller om det skal gjennomføres en arkeologisk utgraving.

Foto: Lise-Marie Bye Johansen, NIKU

4.3 FORVALTNINGSANSVARET

Riksantikvaren har forvaltningsansvaret for de åtte middelalderbyene og kirkestedene fra middelalderen. Dette innebærer at dersom du skal sette i gang et tiltak som innebærer inngrep i bakken innenfor grensen til middelalderbyen eller et kirkested, skal du kontakte Riksantikvaren.

Dersom det er aktuelt å søke dispensasjon, kan enkle saker fattes hurtig av Riksantikvaren, da Riksantikvaren alene har ansvaret for hele saksgangen.

For tiltak utenfor middelalderbyens grense, er det fylkeskommunen som du skal kontakte. Det samme gjelder for andre kulturminner fra forhistorisk tid i områdene utenfor kirkestedene.

I middelalderbyene kan det gjøres store og overraskende funn.

I 2016 ble rester etter Klemenskirken funnet i Søndre gate i Trondheim. Utgravningen ble ferdigstilt i oktober 2017. Rester av fire kirker er dokumentert – den eldste fra tidlig 1000-tallet. Kirkegården var i bruk til 14-1500-tallet, etter at den fjerde kirken brant ned. Under kirken fantes også rester etter verdslig bebyggelse.

Et eget formidlingsrom planlegges i det nye næringsbygget på tomten, for å vise fram og formidle kunnskap om funnene.

Foto: Sissel Ramstad Skoglund, Riksantikvaren

5. ARKEOLOGI I TETTBYGDE STRØK OG LANGS VEGER

Utbygging og fornying av ledningsanlegg skjer i stor grad i områder som allerede er utbygde, slik som langs vegger, i byer og tettsteder, ved boligfelt og i næringsområder. Ofte er det vanskelig å se tidsdybden i slike områder, men det er viktig å huske på at det også her kan ha vært bosetninger over lang tid.

I tettbygde strøk kan arkeologiske kulturminner være bevart i lommer og restarealer mellom bebyggelsen. Noen vil være synlige, slik som gravhauger. Under stående bygninger, parkeringsplasser og asfalterte vegger kan det være graver, kokegroper, ildsteder og stolpehull.

Enkelte av dagens asfalterte vegger følger de samme vegfarene som var i bruk tilbake til middelalder og jernalder. I slike tilfeller er det selve *vegfarene* fra middelalderen og jernalderen som er fredet, selv når det ikke er bevarte rester av veganlegget under dagens veg.

Mange kulturminner ligger også i tilknytning til vegger. Dette kan ha betydning når det legges nye ledningsanlegg under eller i kanten av en veg, både i og utenfor tettbebygde områder.

Arkeologiske kulturminner kan være bevart mellom dagens bebyggelse.

Gravhaugen på bildet over ligger mellom bygninger, vegger og parkeringsplasser i Treschows gate på Bjølsen i Oslo. Gravhaugen viser at mennesker holdt til i området lenge før det ble til by.

Foto: Atle Omland, Riksantikvaren

I byene kan man finne spor etter aktiviteter gjennom hundrevis av år.

I Prinsenkrysset i Trondheim er det bevart et tykt kulturlag fra forhistorisk tid, langt under dagens asfalt. Kulturlaget ligger utenfor grensen til middelalderbyen.

Kulturlaget ble undersøkt i 2013, i forbindelse med legging av nye rør.

Foto: NIKU/Riksantikvaren

Spor etter jernalderens bosetninger kan finnes også i områder som oppfattes som nedbygde.

I forkant av boligutbygging ble det sommeren 2016 utgravd omfattende bosetningsspor på gårdsplassen til et tidligere hagesenter på Tobienborg, Kristiansand kommune i Vest-Agder. Stolpehullene til ett av langhusene som ble funnet er markert med hvitt på bildet til venstre.

Foto: Steinar Kristensen, Kulturhistorisk museum, UiO

UTFORDRINGER

I tettbygde strøk medfører intensiv bruk og arealpress til at mange kulturminner står i fare for å skades eller fjernes, uten at kunnskapen om dem blir kjent.

Fram til 1990-tallet ble det i forkant av en utbygging stort sett gjort kun visuelle overflateregistreringer for synlige kulturminner, eller begrenset prøvestikking i jorda etter funn av flint for å påvise steinalderlokaliteter. De fleste arkeologiske kulturminner er imidlertid ikke synlige over markoverflaten. Dette innebærer at det også i tettbygde strøk kan være mange kulturminner som enda ikke er registrert eller kjent.

Man må derfor ta hensyn til at det også kan være potensial for arkeologiske kulturminner i områder som er helt eller delvis utbygd. Det kan være påkrevd med en registrering i forkant av at tiltaket iverksettes (les mer om registreringer i kapittel 12.3). Det kan imidlertid by på praktiske utfordringer å foreta en arkeologisk registrering under parkeringsplasser, under næringsbygg, eller i veger som er i bruk. I noen tilfeller er det aktuelt at registreringen gjøres samtidig med fornying av eksisterende ledningsanlegg eller anleggelse av nytt (les mer om overvåking i kapittel 12.5).

FORVALTNINGSANSVARET

Den regionale kulturminneforvaltningen (fylkeskommunen/Sametinget) har forvaltningsansvaret for automatisk fredete kulturminner (eldre enn 1537) i tettbygde strøk.

Fylkeskommunen/Sametinget kan veilede deg om de kulturminnefaglige vurderingene som gjøres for hvert enkelt tiltak.

Riksantikvaren er dispensasjonsmyndighet for disse kulturminnene. Mer om dette kan leses i kapittel 13 «Dispensasjon». Fylkeskommunen kan likevel, i enkelte saker, fatte vedtak om dispensasjon. Mer om dette kan leses i kapittel 14 «Dispensasjon – delegert myndighet».

Overraskende funn kan dukke opp selv under moderne bygninger. Bildet under viser et om lag 12 400 år gammelt isbjørnskjelett under kjellergulvet til et hus på Judaberg, Finnøy kommune i Rogaland. Beina ble funnet i 1976 da kloakkledningen ble lagt. I 1982 ble gulvet gjenåpnet for å undersøke funnet.

Bjørnen ble 28 år gammel, veide om lag 600 kilo, og den levde i slutten av istiden. Dette er ansett for å være det mest komplette funnet i Norge av et isbjørnskjelett fra istiden. I dag er det satt sammen og står utstilt på Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Slike funn kommer normalt ikke inn under kulturminnelovens bestemmelser om automatisk fredning, ettersom de ikke er spor etter menneskelig virksomhet. Det kan likevel være interessant å dokumentere og å ta vare på slike funn.

Foto: Hanne Thomsen, Arkeologisk museum, UiS

Noen av dagens veger følger de samme vegfarene som var i bruk i middelalder og jernalder. Dersom det legges ledninger i eller langs veggrunnen kan det være behov for arkeologiske undersøkelser.

Flyfotoet og bildet over viser Sundeveien, Stavanger kommune i Rogaland. Vegen er markert med rødt på flyfotoet. I forbindelse med boligbygging ble det i 2015 lagt sjakter gjennom vegen. Flere eldre bruksfaser lå under asfalten. Laget som er rensset fram er fra slutten av middelalderen. Under der igjen ligger et eldre lag som er datert til vikingtiden.

Flyfoto: skjermdump Askeladden
Foto: Even Bjørdal, Arkeologisk museum, UiS

6. KULTURMINNER I INN- OG UTMARK

Mange nedgravde ledningsanlegg går i lange traseer i inn- og utmark. Hva slags automatisk fredete kulturminner som kan finnes varierer mellom de ulike landskaps-typerne og landsdelene. Her er noen eksempler på hva man kan støte på.

6.1 DYRKA MARK

Jordbrukslandskapet har vært og er i stadig endring. I dagens dyrka mark kan det være omfattende rester etter fortidens aktiviteter. Disse er best bevart under pløye-laget. Noen kulturminner i dyrka mark strekker seg over større arealer, slik som store bosetningsområder fra jernalderen.

Deler av dagens dyrkede arealer kan inneholde overpløyde graver fra førkristen og kristen tid, og nedlagte middelalderske kirkesteder. Om du finner biter av flint (skarpe steiner som er grå og glinsende), kan det tyde på at du har kommet over en steinalder-boplass. Du kan også finne bosetningsområder med stolpehull etter hus, koksteinslag, ildsteder, kokegroper og kulturlag. Disse er oftest fra jernalderen, men kan noen steder gå tilbake til bronsealderen og slutten av yngre steinalder. Spor etter gammel dyrking kan også finnes, slik som rydningsrøyser, dyrkingslag og åkerreiner.

UTFORDRINGER

Kulturminnene i dyrka mark er truet av pløying, drenering og annet jordarbeid. Nye ledningsnett som legges gjennom dyrka mark har et potensial til å gjøre store skader ved at de skjærer seg gjennom store kulturminnelokaliteter.

Ved graving av grøfter i dyrka mark er det gjerne enkeltliggende kulturminner man støter på, slik som ett stolpehull eller deler av et gravanlegg. Slike strukturer er del av en større helhet som man sjelden får en oversikt over i smale grøfter.

Over: Noen steder er overpløyde gravhauger synlige fra luften som ringer i åkeren (vegetasjonsmerke). Du ser slike ringer rett ovenfor det venstre tunet på bildet. Gjenstander kan ligge i pløyejorda og under matjorda kan graver fortsatt være bevart. Gjerstad, Larvik kommune i Vestfold. Foto: Vestfoldbaneprojektet, Vestfold fylkeskommune

Til høyre i midten: Kokegroper er gravd ned i bakken, og de ble brukt til å tilberede mat ved å varme opp steiner. Kokegroper er lette å oppdage under pløyelaget, siden de inneholder konsentrasjoner av kull og skjørbrent stein.

Til høyre nederst: Hullene etter de takbærende stolpene til langhus fra jernalderen er vanskelige å oppdage for et utrent øye, men stolpehullene viser seg som runde og svakt mørke nedskjæringer i grunnen under matjorda. Noen stolpehull har stein som støttet opp stolpen (skoning).

I dyrka mark er det ikke uvanlig å finne bosetningsspor fra jernalderen, eller enda eldre, som vist på flyfotoet over og de to bildene under.

I forkant av etablering av ny hovedvannledning i Strand kommune foretok Rogaland fylkeskommune en registrering i mai 2017. Arkeologene fant stolpehull og kokegroper som tilhørte en bosetning trolig fra eldre jernalder. Dyrkingslag ble også påvist. Slike lag kan gi kunnskap om hva som ble dyrket på stedet i forhistorien.

Vannledningen ble lagt ned mot vegen, i et allerede omrotet område. Gravearbeidet medførte derfor ikke ytterligere arkeologisk overvåking eller utgravning, men Riksantikvaren satte vilkår om flere avbøtende tiltak slik at kulturminnet ikke ble skadet.

Kart og foto: Astrid Hoelseth Bjørlo, Rogaland fylkeskommune

6.2 UTMARKA

Ressursene i utmarka har alltid vært utnyttet, og de var en viktig nærings- og inntektskilde i fortiden. Man kan derfor forvente å finne mange kulturminner i utmarka, som fangstgroper, jernframstillingsanlegg, kullgroper, kullmiler og tjæremiler. Andre kulturminner i utmark er slep og vegfar. Bygdeborger kan ligge på enkelte knauser og fjelltopper.

Bosetninger knyttet til utnyttelsen av utmarksområdene kan gå tilbake til steinalderen. De kan finnes i huler, under hellere og i åpent lende, gjerne nært vann. Ved dagens setre kan det også være spor etter bosetninger tilbake til forhistorisk tid.

I områder som i dag er beite, skog og annen utmark kan det ha vært bosetning i tidligere tider. Derfor kan du også her finne bosetningsspor, graver, rydningsrøyser og andre spor etter dyrking.

UTFORDRINGER

I mange utmarksområder foregår det storstilte utbygginger, deriblant av høyspentledninger, men også av hyttefelt, alpinanlegg, løypeanlegg, med mer. Dette innebærer graving i grunnen for ledningsanlegg.

I utmarka er det sjelden registrert grundig etter kulturminner, og man bør være ekstra påpasselig. Dette innebærer at det kan være et stort antall kulturminner i utmarka som enda ikke er kjent. Tett skog og mye vegetasjon gjør det vanskelig å oppdage kulturminnene ved registrering eller under anleggsarbeidet.

I utmarka har det vært gravd mindre i bakken enn i dyrka mark. Kulturminnenes tilstand kan derfor være bedre i utmarka enn i innmarka.

To arkeologer står i hver sin kullgrop som tilhører jernvinneanlegget på Mosetertoppen. En ny skiløype går i bakkant av lokaliteten. Kullgroper er rester etter produksjon av kull. Kullgroper er de mest synlige vitnesbyrdene vi har etter jernutvinning, som var en svært viktig næring i middelalderen.

Foto: Camilla Cecilie Wenn, Kulturhistorisk museum, UiO

Dagens hytteutbygging medfører store terrenginngrep.

Flyfotoet er fra Mosetertoppen på Hafjell, Øyer kommune i Oppland. Spredt rundt i dette fjellområdet er det mange kulturminner knyttet til jernutvinning i middelalderen. Øverst på kartet er det også et omfattende fangstanlegg med flere dyregroper, markert som et langt og grønt område.

Fleire av kulturminnene ble utgravd i 2015, i forbindelse med hytteutbyggingen. Bildene på denne siden er fra utgravningen av ett av jernvinneanleggene. Anlegget ble mest sannsynlig brukt mellom 1250 og 1320 (høymiddelalderen).

Flyfoto: Skjermdump fra Askeladden

Over: Utgravning av den ene kullgropa på Mosetertoppen, med milebunnen avdekket.

Foto: Camilla Cecilie Wenn, Kulturhistorisk museum, UiO

Over: Utgravning av to ovner på Mosetertoppen, brukt til jernframstilling. Ovnene lå i tilknytning til de to kullgrope.

Foto: Camilla Cecilie Wenn, Kulturhistorisk museum, UiO

6.3 KYSTLANDSKAPET OG VANNVEGENE

Menneskene har alltid søkt tilhold til vann, og et stort antall kulturminner – fra alle tider – ligger nær kysten, langs vannvegene, fjorder, elver, vann og innsjøer. Dette kan være steinalderboplasser, gravrøyer, bryggekonstruksjoner, nausttuffer, båtopptrekk og markeds plasser.

De eldste boplassene fra steinalderen ble lagt ved strandlinjen. På grunn av landhevingen ligger mange av disse i dag høyt oppe i terrenget. Hvor høyt avhenger av hvor i landet vi befinner oss. Noen steder ligger de eldste bosetningene derimot under dagens havnivå. Også senere bosetninger kan være lagt i nærheten av vann.

Svært viktig for å forstå tidligere bruk av kysten er sjømerker og naturformasjoner brukt til å finne trygt fram. Store og synlige gravrøyer ble ofte brukt som sjømerker.

Kysten og mange av de store vannvegene i innlandet har mange gode naturhavner. I og omkring disse stedene kan man finne vrak og rester etter båtene som har ventet på gunstig vind i havnene.

UTFORDRINGER

Kulturminner i kystlandskapet og ved vannvegene omfatter en stor og variert gruppe. Hva slags kulturminnefaglige hensyn som tas er kulturminne- og saks-spesifikt. Det avhenger blant annet av kulturminnetype, bevaringsgrad og sjeldenhet, utstrekning og omfang av tiltakets inngrep.

Nausttuffer fra jernalderen er en kulturminnetype som ligger nær sjøen. På flyfotet over er det markert en nausttuff (til venstre) og en gravrøys (til høyre). Fra øya Talgje, Finnøy kommune i Rogaland.

I 2016-2017 ble det lagt en høyspentkabel mellom nausttuffa og vegen som er vist på bildet over. Gravearbeidet startet før fylkeskommunen ble varslet, men stoppet opp like ved naustet. Riksantikvaren tillot å fortsette, med vilkår om at gravearbeidet ble overvåket av en arkeolog og at området ble tilbakeført.

Flyfoto: skjermdump fra Askeladden.

Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

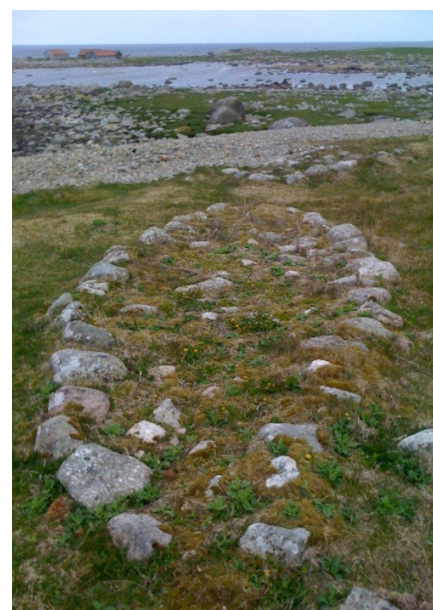

Mange gravminner fra bronse- og jernalderen ligger med god utsikt ut over sjøen.

Over: En gravrøys på Bjarkøy, Harstad kommune i Troms.

Til høyre: En sjelden skipsformet grav, Hå kommune i Rogaland.

Foto: Ingrid Smedstad og Bjørn-Håkon Eketuft Rygh, Riksantikvaren

6.4 FORVALTNINGSANSVARET FOR KULTURMINNER I INN- OG UTMARK

Fylkeskommunen har forvaltningsansvaret for automatisk fredete kulturminner (eldre enn 1537) i inn- og utmark. Fylkeskommunen kan veilede deg om de kulturminnefaglige vurderingene som gjøres for hvert enkelt tiltak. Dreier det seg imidlertid om et kulturminne under vann, henter fylkeskommunen inn uttalelse fra det aktuelle sjøfartsmuseet (les mer i kapittel 9 «Kulturminner under vann»).

Riksantikvaren er dispensasjonsmyndighet for disse kulturminnene, både over og under vann. Mer om dette kan leses i kapittel 13 «Dispensasjon».

Fylkeskommunen kan likevel fatte vedtak om dispensasjon i enkelte saker. Dette er spesielt aktuelt for ledningsanlegg i dyrka mark. Mer om dette kan leses i kapittel 14 «Dispensasjon – delegert myndighet».

Tydlig markert hulveg i utmarka. I skrenten øverst til høyre ses også en gravhaug.

Langs gamle vegfar ligger det gjerne gravhauger og andre arkeologiske kulturminner. Fra Verdal kommune i Trøndelag.

Foto: Ingrid Smedstad, Riksantikvaren

Gamle dyrkingslag er viktige kilder til kunnskap om utbredelsen og utviklingen av jordbruket. Botaniske analyser av dyrkingslag viser hva som ble dyrket i forhistorisk tid.

Lagene på bildet til venstre er fra slutten av yngre steinalder og bronsealder, innenfor perioden ca. 2000 – 500 f.Kr. En kum er i nyere tid satt ned i dyrkingslaget.

Bildet er fra en arkeologisk utgravning i 2017 på Sakkestad, Haugesund kommune i Rogaland.

Foto: Arkeologisk museum, UiS

7. GÅRDSHAUGER

Gårdshaugene er en kulturminnetype som særlig er karakteristisk for Nord-Norge, og spesielt i Sør-Troms og nordre Nordland, men som også finnes i Nord-Trøndelag og noen andre steder.

De fleste gårdshaugene ligger på ytterkysten eller i ytre fjordstrøk. De store fiskeværgårdshaugene på ytterkysten vitner om fiskerier og utstrakt handel med fisk, helt tilbake til jernalderen. I fjordstrøkene finner vi gårdshauger som er et resultat av kombinasjonsnæringene jordbruk, fiske og fangst.

Gårdshaugene er et resultat av lang tids bosetning på samme sted. Byggeskikken med bruk av torvkledde hus er en viktig faktor i dannelsen av gårdshaugene. Slike bygninger har en relativt kort levetid og gir mye masse når de rives.

Den typiske gårdshaugen danner en forhøyning i landskapet som inneholder tykke kulturlag. Kulturlagene gir gode bevaringsforhold for organisk materiale. Her finnes husrester, gjenstander, avfall og annet som gir viktig informasjon om gårdens og områdets bosetningshistorie gjennom lang tid. Gårdshaugene er derfor et viktig kildemateriale til kunnskap om liv og virke på landsbygda og i fiskeværene i Nord-Norge.

Mange gårdshauger går tilbake til yngre jernalder. Unntaksvis finner vi gårdshauger som strekker seg tilbake til eldre jernalder. Hovedmengden av kulturlagene er imidlertid fra middelalder og etterreformatorisk tid. De deler av gårdshaugene som er fra jernalder og middelalder er automatisk fredet. Kulturlagene fra 1537 og framover representerer de siste 500 års utvikling av gården, men disse er ikke fredet.

Flere gårdshauger i de indre fjordstrøkene, spesielt i Sør-Troms og i Vesterålen og Lofoten, ligger i samiske områder. Svært få av disse er undersøkt. Slike samiske bosetninger er fredet om de er fra år 1917 eller eldre (se kapittel 8 «Samiske kulturminner»).

UTFORDRINGER

Mange gårdshauger har bebyggelse fra nyere tid som fortsatt er i bruk, og mange har hatt mer eller mindre kontinuerlig bosetning fra gårdshaugens oppkomst i jernalder/middelalder. De som bor her er ofte lite kjent med at de bor på et automatisk fredet kulturminne. Mange inngrep kunne trolig vært unngått hvis eiere og lokale planmyndigheter hadde bedre informasjon om gårdshaugen og om hvordan de skulle forholde seg til markinngrep.

Dersom det skal legges nye rør, eller de gamle fornyes, kan dette skade kulturlag og strukturer under bakken. Du må alltid kontakte fylkeskommunen/Sametinget dersom du skal grave i en gårdshaug. Dette gjelder også om tiltaket innebærer graving i eldre grøfter og for inngrep i gårdshaugens sikringssone. Fylkeskommunen/Sametinget vil vurdere tiltaket og på hvilken måte inngrepet kan begrenses/justeres.

Ved gravearbeid i gårdshauger anbefales det å følge samme trasé som eldre grøfter, så langt dette er mulig. Bredden bør begrenses slik at sjakta holder seg innenfor eldre inngrep.

I saker der tiltaket medfører inngrep i urørte kulturlag anbefales det å justere tiltaket, når dette er mulig.

To gårdshauger er markert på flyfotoet over fra Årstad, Harstad kommune i Troms. I 2015 ble nye vannledninger lagt ned i gårdshaugen til venstre på flyfotoet. Arbeidet ble overvåket av arkeolog fra Tromsø Museum – UiT.

Overvåkingen viste at det var kulturlag også under deler av gang- og sykkelvegen, som er anlagt i gårdshaugens sikringssone. De øverste lagene av gårdshaugen ble gravd bort da vege ble anlagt. Under de moderne påfylte massene ses eldre kulturlag med funn av tregulv, bein fra fisk og pattedyr og steinsatt stolpehull. Dateringene går tilbake til tidlig middelalder, og gårdshaugen har nok vært kontinuerlig bebodd siden da.

Flyfoto: skjermdump fra Askeladden
Foto: Tromsø Museum – UiT

FORVALTNINGSANSVARET

Fylkeskommunen/Sametinget har forvaltningsansvaret og kan veilede deg om de kulturminnefaglige vurderingene som gjøres dersom du skal grave innenfor en gårdshaug.

Riksantikvaren er dispensasjonsmyndighet. Du må søke Riksantikvaren om tillatelse dersom tiltaket innebærer inngrep i urørte kulturlag.

Fylkeskommunen kan imidlertid gi tillatelse til enkelte tiltak som innebærer graving i gårdshauger, dersom dette lar seg begrense til områder som tidligere er oppgravd eller omrotet. Det må i så fall vurderes om grøfta blir større enn eksisterende, og om det er behov for en arkeologisk overvåking.

Arkeologi under stående bygg

Vær oppmerksom på at utskifting eller etablering av nytt ledningsanlegg til stående bygninger kan skade eldre bygningsrester.

Mange gamle bygninger står på det samme stedet som bosetningene fra middelalder og forhistorisk tid. Rester etter eldre bygninger kan være bevart på gårdstunet og under dagens bygninger, selv når det ikke er gårdshauger som i Nord-Norge.

En arkeologisk undersøkelse her kan gi informasjon om livet i middelalderen på landsbygda, som vi i dag vet lite om.

Lag-på-lag med gammel bosetning ligger under plenen til det som ser ut som en vanlig hage.

Lagene i en gårdshaug kan være svært kompliserte, som vist med bildet av profilen fra Tromsø Museums utgravning i 2014 på Vik, Saltdal kommune i Nordland.

Den eldste fasen i denne gårdshaugen er fra overgangen vikingtid-tidlig middelalder. Ytterligere dateringer tyder på at gårdshaugen var i kontinuerlig bruk fram til 1300-tallet.

Både fiske og husdyrhold var viktig for økonomien til denne gården, kanskje også utnyttelsen av et kvernsteinsbrudd i området. I det avgrensede utgravningsområdet ble det funnet beinmateriale fra dyr (sau/geit, svin og storfe), mye fiskebein, men også rype og sel. På 11-1200-tallet har det trolig vært katt på gården. Av gjenstander ble det funnet dekorert beinkam, glassperle og klebersteinskar.

Foto: Tromsø Museum – UiT

8. SAMISKE KULTURMINNER

Eldre samisk bosetning i Norge strekker seg spesielt fra nordre Hedmark og Oppland til Øst-Finnmark. Bosetninger kan også finnes langt sør, som i Telemark og Buskerud.

Samiske kulturminner er blant annet gammetufter, ildsteder etter teltboplasser, graver og reingjerdeplasser. Det kan også være steder det knytter seg tro og tradisjon til, slik som hellige fjell og sjøer, offerplasser og sagnsteder.

UTFORDRINGER

Reindriftssamiske kulturminner finnes oftest i utmarka, der det sjelden er registrert grundig. En registrering i forkant av et nytt tiltak kan påvise et stort antall kulturminner som hittil har vært ukjent i et slikt område. Tett vegetasjon kan gjøre det vanskelig å oppdage kulturminner ved registrering, eller under anleggsarbeidet.

Samiske kulturminner finnes ofte langs kysten, også i områder som i dag framstår som homogene norske jordbruksbygder. Man bør derfor ta høyde for at slike områder også kan inneholde samiske kulturminner, for eksempel tufter, som er brukt helt fram til begynnelsen av 1900-tallet. Også her kan det være mye vegetasjon som gjør det vanskelig å se kulturminnene.

FORVALTNINGSANSVARET

Forvaltningen av samiske kulturminner skiller seg noe fra andre typer kulturminner. Det er ikke kun samiske kulturminner fra forhistorisk tid og middelalder som er automatisk fredete, men også fra nyere tid, om de er fra år 1917 eller eldre.

Det daglige forvaltningsansvaret for slike kulturminner ligger ved Sametinget. Dette innebærer at du skal kontakte Sametinget dersom tiltaket ditt kan føre til inngrep i et samisk kulturminne, og de vil gi deg veiledning om de hensynene som er aktuelle i ditt konkrete tilfelle.

Det er kun Riksantikvaren som har myndighet til å fatte vedtak om dispensasjon for samiske kulturminner.

På bildet under, i midten, ses en jordkjeller på Rotenga. Jordkjelleren er betydelig restaurert, men den er automatisk fredet siden den er fra 1908 og er et samisk kulturminne. I forkant av jordkjelleren ligger det en gammetuft. Tufta kan være vanskelig å se på bildet, men den synes som en forhøyning i terrenget.

Foto: Stine Benedicte Sveen, Sámediggi/Sametinget

Mange gammetufter etter samisk bosetning er bevart på Rotenga i Skipsfjord, Karlsøy kommune i Troms. Tuftene er automatisk fredet, da de er eldre enn 100 år.

Mye vegetasjon på sommeren gjør at tuftene kan være vanskelige å se. De ble kontrollregistrert sommeren 2017. Hver enkelt tuft ble da lagt inn i den nasjonale kulturminne-databasen Askeladden, som vist med rødt på flyfotoet over.

Lilla strek angir avgrensingen av kulturminne-lokaliteteten. Det er hele dette området som er fredet, og ikke kun enkeltminnene.

Flyfoto: skjermdump fra Askeladden

Rotenga ble fraflyttet på 1950- og 60-tallet, men området brukes i dag til fritidsboliger. I 2016 ble vannledningen til en hytte fornyet. For å unngå skader på gammetuftene i området overvåket en arkeolog fra Sametinget flyttingen av maskinen og gravearbeidet.

Staten dekket kostnadene til overvåkingen, da tiltaket ble vurdert som mindre, privat. Les mer om statlig kostnadsdekning på side 48.

Foto: Oddleif Mikkelsen, Sámediggi/Sametinget

9. SKIPSFUNN OG KULTURMINNER UNDER VANN

Under vann, både i sjøen og ved vassdrag og vann i innlandet, kan det finnes kulturlag, skipsvrak og gjenstander. Skip kan ha forlist eller blitt senket, sammen med lasten. Gjenstander kan ha blitt kastet eller falt over bord, og de ligger nå som et funnmateriale vi kan studere for å forstå bruken av området i tidligere tider.

Det er også et stort potensial for steinalderboplasser under vann i områder der havnivået har steget.

UTFORDRINGER

Under vann er det mange kulturminner som ikke er registrert og kartfestet i Askeladden. Registrering i forkant av et tiltak kan påvise et stort antall kulturminner. Det er viktig å ta hensyn til disse og vurdere alternativer.

Et viktig spørsmål er om ledningen skal graves ned eller legges med lodd på bunnen. Kan man legge ledningen med lodd er det som regel mulig å unngå konflikt med kulturminner under vann. Dersom ledningen må graves ned, krever dette at man må legge den rundt kulturminnet eller at det gjøres en arkeologisk utgravning.

Erfaringsmessig er det størst konflikt mellom ledninger og kulturminner under vann i landtaket. Her er ofte mulighetene for å flytte ledningstraseen begrenset, samtidig som det er strenge krav til nedgravning av ledninger og tilkoblinger til for eksempel pumpehus.

FORVALTNINGSANSVARET

Forvaltningen av kulturminner under vann skiller seg fra andre typer kulturminner. Etter kulturminneloven § 14 er skipsfunn eldre enn 100 år, der det ikke lenger er mulig å finne eieren, statens eiendom. Bestemmelsen gjelder for øvrig alle skipsfunn, både i sjø og på land.

Kulturminneloven har et forbud mot å skade slike kulturminner, uavhengig av hvem som er eier. I praksis er dette et like sterkt vern som om de var fredet. Med skipsfunn menes ikke kun selve båten, men også alt annet tilbehør, last og annet som har vært om bord.

Også for kulturminner under vann er det fylkeskommunen som har «postkassefunksjon», noe som innebærer at du skal melde tiltaket ditt til den aktuelle fylkeskommunen. Fylkeskommunen vil imidlertid rette henvendelsen videre til ett av de fem sjøfartsmuseene med særskilt ansvar for kulturminner under vann, etter hvert sitt geografiske ansvarsområde. Sjøfartsmuseet vil uttale seg i saken og vurdere om det skal gjøres en registrering under vann. Sjøfartsmuseet gjennomfører også registreringer og foretar utgravninger av skipsfunn, når det er aktuelt.

Kun Riksantikvaren har myndighet til å gi dispensasjon for inngrep i skipsfunn.

Selv i sterkt nedbygde byområder kan det dukke opp overraskende skipsfunn på steder som tidligere var sjø.

Ved bussterminalen i Oslo (Schweigaards gate) fant arkeologene i 2011 et skipsfunn fra begynnelsen av 1500-tallet. Funnet ble gjort i forbindelse med Byantikvarens overvåking av grøftegraving i området.

Båten kalles Vaterland 1, og den har vært en mindre frakteskip. En kopi i full størrelse er nå under bygging og skal tas i bruk ved vannspeilet i Middelalderparken i Oslo.

Foto: Norsk Maritimt Museum

1500-tallsvraket Selør 3 ligger på 15-20 meters dybde ved Selør i Vest-Agder. Vraket er også kalt «flisevraket», på grunn av flere tusen keramiske glaserte fliser som var last om bord da skipet forliste.

Over vraket ligger det en vannledning. Rør og kabler kan skade kulturminner under vann, selv om de ikke er gravd ned i sjøbunnen. Vraket ble fotodokumentert i 2017, med støtte fra Riksantikvaren.

Foto: Frode Kvalø, Norsk Maritimt Museum

10. ETTERREFORMATORISKE ARKEOLOGISKE KULTURMINNER

Arkeologiske kulturminner fra etterreformatorisk/nyere tid (etter 1537) er ikke omfattet av kulturminnelovens bestemmelser om automatisk fredning. De har likevel et betydelig kildepotensial, som man bør ta hensyn til når et ledningsanlegg planlegges.

Ved å ha ratifisert Europarådets konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven (Vallettakonvensjonen 1992), er Norge forpliktet å ta hensyn til arkeologiske kulturminner uavhengig av tidsperiode.

UTFORDRINGER

Arkeologiske kulturminner fra etterreformatorisk tid er sjelden godt registrert. Du vil som oftest ikke finne informasjon om dem i den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden, som hovedsakelig omtaler fredete kulturminner. Formelt sett har slike kulturminner et svakt vern, ved at de ikke er automatisk fredet. De kan likevel vedtaksfredes, eller være vernet ved å inngå i verneområder i arealplaner eller i områder vernet etter naturmangfoldloven, med mer.

FORVALTNINGSANSVARET

I stor grad vil det være fylkeskommunen som har et ansvar for å sikre at også arkeologiske kulturminner fra etterreformatorisk tid ivaretas når et ledningsanlegg planlegges. Kommunen har også en viktig rolle for å sikre nyere tids kulturminner, blant annet gjennom arealplanlegging etter plan- og bygningsloven. Kommunene kan også innarbeide vernehensyn i kommunale planer og lage kommunedelplaner og temaplaner for kulturminner, med mer.

Dersom et etterreformatorisk arkeologisk kulturminne er vernet etter plan- og bygningsloven, eller andre lovverk og virkemidler, må tiltaket utføres i samsvar med gjeldende bestemmelser og skje i samarbeid med den aktuelle forvaltningsmyndigheten. Kontakt din fylkeskommune/Sametinget for veiledning.

I årene 2015, 2016 og 2017 var det en stor arkeologisk utgraving på Torvet i Trondheim. Under gatedekket fantes spor etter menneskelig virksomhet fra en lang tidsperiode, fra eldre jernalder og opp til vår tid.

En båtgrav fra jernalderen er blant de mest spektakulære funnene. Det ble også funnet et verkstedsområde med blant annet smie og støpeverksted for bronsegrøter og kirkeklokker, spor etter åkerbruk og mange gjenstander og strukturer som forteller om bruken av Torvet også i etterreformatorisk tid.

Foto: Sissel Ramstad Skoglund, Riksantikvaren

Nyere tid er også viktig!

Kulturlagene i byer og tettsteder er en svært viktig kilde til kunnskap om endringene fra det tidligere jordbruks-samfunnet til dagens urbane samfunn.

I middelalderbyene ligger kulturlag fra nyere tid over de eldre, automatisk fredete kulturlagene fra middelalder eller jernalder. Det kan være aktuelt å foreta en viss form for dokumentasjon når de etterreformatoriske lagene fjernes for å komme ned til de middelalderske kulturlagene.

Yngre byer har også kulturlag som er viktige å ta vare på. Det samme gjelder steder som i perioder har hatt urbaniseringstendenser, men hvor den videre urbaniseringen av forskjellige årsaker stoppet opp.

Graver/skjelettmateriale er, sammen med kulturlag i byer, blant det viktigste arkeologiske kildematerialet til nyere tids historie. Kirkegårds-materialet gir kunnskap om det enkelte menneskets kjønn, alder, levekår og helse, og om sosiale forhold for befolkningen som helhet.

Ellers vil det i dyrka mark, beiter og i annen utmark være mange arkeologiske kulturminner fra tiden etter reformasjonen som det er viktig å ta hensyn til. Dette kan være steingjerder, setre, tufter etter gamle våningshus og uthus, gamle vegger, og mye annet.

Del 2: Planlegging av et tiltak

I del 2 behandles planlegging av ledningstiltak (kapittel 11-14). En tiltakshaver bør gjøre følgende når et tiltak planlegges:

Sjekk for kjente automatisk fredete kulturminner (kapittel 11): I den innledende planleggingsfasen kan tiltakshaveren selv undersøke om tiltaket kan berøre allerede kjente automatisk fredete kulturminner. Kapittel 11 gir informasjon om aktuelle kilder som kan sjekkes. Du kan også ta kontakt med fylkeskommunen/Sametinget som kan hjelpe til med å vurdere traseen og alternativer.

Melde tiltaket til kulturminneforvaltningen (kapittel 12): Når trasé foreligger er det viktig å finne ut om tiltaket er meldepliktig etter kulturminneloven:

- *Tiltaket er meldepliktig om det kan medføre inngrep i automatisk fredete kulturminner, både kulturminner som er registrert og kulturminner som enda ikke er kjent eller registrert.*

Det er fylkeskommunen/Sametinget som har myndighet å undersøke om tiltaket kan medføre inngrep i et automatisk fredet kulturminne, *også de som enda ikke er kjent eller registrert* (kulturminneloven § 9). Tiltaket kan ikke starte før fylkeskommunen/Sametinget har avklart dette. Det kan være aktuelt å registrere tiltaksområdet.

Vurdere alternativer, eventuelt søke om dispensasjon (kapittel 13 og 14): Dersom tiltaket kommer i konflikt med et automatisk fredet kulturminne, er det viktig å vurdere alternativer og justeringer av tiltaket. Dersom tiltaket likevel fører til inngrep i et kulturminne må tiltakshaveren søke Riksantikvaren om tillatelse (kulturminneloven § 8). Tiltaket kan ikke starte før Riksantikvaren har behandlet søknaden (kapittel 13). Dersom Riksantikvaren gir dispensasjon med vilkår om en arkeologisk utgravning (se kapittel 18), kan arbeidet først starte når denne er gjennomført.

I visse saker er det fylkeskommunen som kan gi tillatelse til tiltaket, noe som er omtalt i kapittel 14.

11. INNLEDENDE PLANLEGGING - SJEKK FOR KJENTE KULTURMINNER

I det innledende planleggingsarbeidet kan tiltakshaveren selv sjekke om tiltaket kommer i konflikt med kjente og registrerte automatisk fredete kulturminner, og justere tiltaket.

Sjekk spesielt kartløsninger som henter data fra kulturminnedatabasen Askeladden og gjeldende arealplaner. Ta også hensyn til at tiltaket vil medføre arealbehov for anleggsarbeid som riggområder, transport, anleggsveier, lagring av masser, m.m.

11.1 KULTURMINNEDATABASEN ASKELADDEN

Kulturminnedatabasen Askeladden er et svært viktig verktøy for å få oversikt over arkeologiske kulturminner. Dette er Riksantikvarens offisielle database over kulturminner og kulturmiljøer i Norge.

Askeladden har oversikt over kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven. Du vil også finne data om noen av de kulturminnene som er vernet etter plan- og bygningsloven, eller som kulturminnefaglig er vurdert som verneverdige.

Tilgang

Tilgang til kulturminnedatabasen Askeladden får du via [Riksantikvarens nettsider](#).

Du må registrere deg for å få tilgang. Tilgang gis til ansatte innen kulturminneforvaltningen, offentlig forvaltning, konsulenter, forskere og studenter. Innsynsbrukere kan søke i basen og hente ut enkle rapporter, samt eksportere data til egne GIS-systemer, men de kan ikke endre eller legge til opplysninger.

11.2 DATASETT

[Geonorge](#) er det nasjonale nettstedet for kartdata og annen geografisk stedfestet informasjon i Norge. Riksantikvaren har gjort tilgjengelig flere datasett for kulturminner, som kan brukes i tiltakshaverens egne løsninger. Velg tema *Kulturminner*. Datagrunnlaget endres ved nyregistreringer, og det er viktig å oppdatere dataene kontinuerlig.

11.3 ANDRE KARTTJENESTER

Data fra kulturminnedatabasen Askeladden er også tilgjengelig for publikum i andre karttjenester, sammen med annen viktig arealinformasjon. I flere av disse tjenestene må du velge kartlaget for kulturminner. Dette er blant annet:

- KGrav er en løsning for koordinering av planer for gravearbeider, for profesjonelle brukere: <https://gravemelding.no/tjenester/kgrav>. Det er mulig å legge inn data fra kulturminnedatabasen Askeladden i KGrav, noe som gjør det lettere å planlegge traseer utenom disse. Kontakt likevel fylkeskommunen/Sametinget, da kulturminnene kan ha feil kartfesting.
- *Se eiendom* gir informasjon fra matrikkelen og grunnboka, med automatisk fredete kulturminner: <http://www.seeiendom.no/>
- Gårdskart på Internett: www.gardskart.no
- Kilden: kilden.nibio.no
- [Miljøstatus](#) har informasjon både om kulturminner og miljøverdier i et område.
- [Naturbase](#) har informasjon om kulturminner og utvalgte natur- og friluftslivsområder, deriblant enkelte kulturlandskap.
- Kulturminnesøk (kulturminnesok.no) er Riksantikvarens nettsted for å formidle data fra kulturminnedatabasen Askeladden til publikum, samt at brukerne kan legge inn informasjon om andre kulturminner. Kulturminnesøk anbefales ikke brukt som et planleggingsverktøy.

Kontakt kulturminneforvaltningen

Det er viktig å huske på at ikke alle automatisk fredete kulturminner er registrert. Vi har heller ikke fullstendige registreringer av alle kulturminner.

Det betyr at det kan finnes kulturminner på stedet, selv når du ikke finner informasjon om dette i kulturminnedatabasen Askeladden.

Mange kulturminner ble dessuten registrert og kartfestet for lenge siden. Det kan være feil i kartplassering av enkelte objekter. Dataene bør derfor ikke brukes som grunnlag for detaljplanlegging.

Kontakt derfor kulturminneforvaltningen dersom tiltaket ditt kommer i nærheten av et registrert kulturminne.

Vurder alternativer

Dersom tiltaket kan berøre et kjent automatisk fredet kulturminne, anbefales det å se om traseen kan legges om.

Allerede i planleggingsfasen kan en tiltakshaver kontakte fylkeskommunen/Sametinget. Sammen kan man finne den traseen som i minst mulig grad kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner.

Tidlig avklaring gjør det enklere å justere tiltaket, noe som forenkler den senere planleggingen og gjennomføringen av tiltaket.

11.4 AREALPLANER

Gjeldende arealplaner er viktige å sjekke siden de angir arealformål og de ulike hensynene som kan gjelde i det området der et ledningsanlegg planlegges. Du får tilgang til planene gjennom innsynsløsningen til den aktuelle kommunen.

Det er to hovedtyper av arealplaner: kommuneplan og reguleringsplan.

Kommune- og kommunedelplan

Kommuneplanens arealdel gjelder for hele kommunen. En kommunedelplan gjelder for en del av kommunen. Disse planene kan inneholde hensynssoner med retningslinjer eller generelle bestemmelser som bør sjekkes før et tiltak settes i gang.

Normalt vil en kommuneplan ikke ha en fullstendig oversikt over automatisk fredete kulturminner. Enkelte automatisk fredete kulturminner *kan* i en kommuneplan være regulert til hensynssone d), og de *kan* være avmerket på kartet med rune-R. Områder med særlig høyt potensial for automatisk fredete kulturminner *kan* i kommuneplanens arealdel gis hensynssone c).

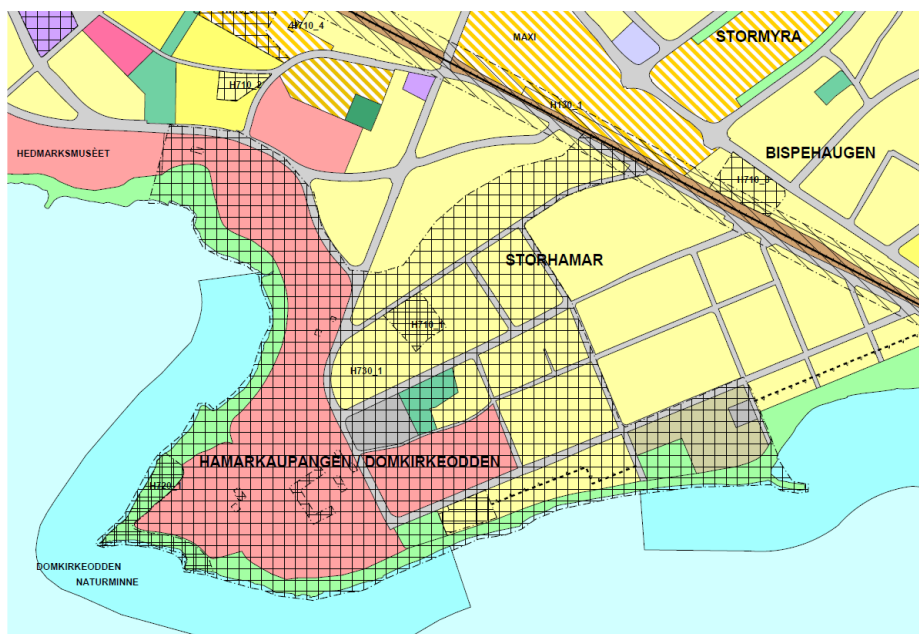
Reguleringsplaner

Reguleringsplaner gjelder de områdene i en kommune der det er bebyggelse eller andre tiltak, eller planer om dette. Reguleringsplaner deles inn i område- og detaljreguleringer. For kulturminner er bestemmelser og praksis i hovedsak lik for disse to.

I reguleringsplaner skal automatisk fredete kulturminner som har et vern være regulert til hensynssone d), SOSI-kode H730. De kan også være regulert til arealformålet LNFR med underformål vern, SOSI-kode 5600. I eldre arealplaner vil kulturminnene være regulert til «spesialområde bevaring», med tilhørende bestemmelser, og være markert på kartet med en rune-R.

For å sikre at kulturminnet bevares i sine omgivelser kan et område rundt et automatisk fredet kulturminne være regulert til hensynssone c), SOSI-kode H570. Reguleringsbestemmelsen vil angi hva som er tillatt eller ikke tillatt innenfor dette området.

Flere kulturminner kan ha blitt påvist etter at planen er vedtatt, og disse må tas hensyn til ved et nytt tiltak eller en omregulering. Nyregistreringer vil framkomme i kulturminnedatabasen Askeladden og nettstedet som henter informasjon fra Askeladden.

Middelalderbyen Hamar er gitt hensynssone d) – kode H730. I området finnes det også andre hensynssoner.

Kart: Hamar kommune, forslag til kommuneplan, juni 2010

12. MELD TILTAKET

Både for nyetableringer og fornyelse av et gammelt ledningsnett må det avklares om det er kulturminner i området før et tiltak kan godkjennes og igangsettes. Tiltak som *kan* medføre inngrep i automatisk fredete kulturminner må derfor meldes - også dersom det ikke er allerede kjente automatisk fredete kulturminner i tiltaksområdet. Arbeidet kan ikke starte opp før kulturminneforvaltningen har uttalt seg.

Dersom det er potensial for funn i tiltaks- eller planområdet vil fylkeskommunen/Sametinget undersøke dette nærmere, eksempelvis ved å foreta en arkeologisk registrering.

12.1 MELDEPLIKTEN

Ledningseiere anbefales å etablere gode samarbeidsrutiner med fylkeskommunen/Sametinget om melding av tiltak. Husk:

- *Tiltaket er meldepliktig om det kan medføre inngrep i automatisk fredete kulturminner, både kulturminner som er registrert og kulturminner som enda ikke er kjent eller registrert.*

Meldeplikten gjelder ikke kun direkte inngrep i selve kulturminnet, men også dets sikringsone. Meldeplikten gjelder også for tiltak *utenfor* kulturminnet, dersom tiltaket er utilbørlig skjemmende eller kan være til skade for kulturminnet. Dessuten er det ofte potensial for flere funn i områder med kjente kulturminner.

I praksis sendes mange meldinger til kommunen, som sender dem videre til fylkeskommunen/Sametinget. Disse kan ha egne retningslinjer om hvilke ledningsanlegg som kommunen må oversende dem for en kulturminnefaglig vurdering. Kontakt kommunen eller fylkeskommunen/Sametinget for en avklaring.

Etter kulturminneloven § 25 har også alle statlige, fylkeskommunale og kommunale organer som kommer i berøring med tiltak som kan berøre automatisk fredete kulturminner plikt til å sende dem over til fylkeskommunen/Sametinget for uttalelse. Dette gjelder også selv om tiltaket ikke er søknadspliktig etter annet lovverk.

Visse gravetiltak er søknadspliktige etter plan- og bygningsloven. Sjekk alltid hvilke regler som gjelder i den kommunen der tiltaket skal gjennomføres. Husk at selv om et tiltak i utgangspunktet er unntatt søknadsplikten etter plan- og bygningsloven, kan det komme i strid med kulturminneloven og må oversendes til fylkeskommunen/Sametinget.

Private ledninger og kabler

Enkelte tiltak er ikke meldepliktige i alle kommuner, noe som spesielt gjelder private stikkledninger og kabler. Tiltakshaveren og den som utfører arbeidet har likevel et ansvar etter kulturminneloven for ikke å skade automatisk fredete kulturminner.

Du må tenke på følgende:

- Sjekk om det er registrert et automatisk fredet kulturminne der du skal grave. I så fall må du legge om traseen, eller du må søke om dispensasjon for tiltaket. Les mer om dispensasjon i kapittel 13.
- Ta hensyn, slik at du ikke skader kjente kulturminner i nærheten av tiltaket. Kontakt fylkeskommunen/Sametinget for veiledning.
- Kontakt også fylkeskommunen/Sametinget dersom gravearbeidet *kan* medføre inngrep i kulturminner som ikke er kjent eller registrert. Eksempelvis kan det være potensial for funn dersom det er registrert et automatisk fredet kulturminne i nærheten, eller om det ved tidligere gravearbeid er funnet gamle gjenstander, kull, flint, brente steiner, observert mørk/fet jord, osv.
- Stopp arbeidet dersom du under gravingen støter på et automatisk fredet kulturminne, og kontakt fylkeskommunen/Sametinget. Les mer om dette i kapittel 15.

Registrering av ledningstrasé i Vestfold ved bruk av sjaking som metode.
Foto: Isa Trøim, Riksantikvaren

12.2 UNDERSØKELSESPLIKTEN

Kulturminneloven har en egen undersøkelsesplikt (§ 9). Undersøkelsesplikten innebærer at den ansvarlige lederen (eks. byggherren) eller det ansvarlige forvaltningsorganet (eks. kommunen) plikter å undersøke om tiltaket vil virke inn på automatisk fredete kulturminner, både kjente og til nå ukjente. Plikten oppfylles ved at tiltakshaveren sender planen for tiltaket til rette fylkeskommune /Sametinget.

Fylkeskommunen/Sametinget skal så undersøke om det finnes ikke-registrerte automatisk fredete kulturminner innenfor tiltaksområdet, eksempelvis ved å gjennomføre en befarings eller registrering.

Registreringene i kulturminnedatabasen Askeladden er i mange tilfeller mangelfulle. Undersøkelsesplikten gjelder derfor selv om tiltakshaveren ved eget søk i kulturminnedatabasen Askeladden, eller en annen kartløsning, har avklart at det ikke er registrert automatisk fredete kulturminner i det aktuelle området.

Undersøkelsesplikten gjelder ved planlegging av offentlige og større private tiltak, samt ved reguleringsplan. Undersøkelsesplikten i kulturminneloven § 9 gjelder ikke for mindre, private tiltak. Det skilles altså mellom offentlige og større, private tiltak på den ene siden, og mindre, private tiltak på den andre siden. Hva dette skillet nærmere består i forklares i kapittel 18.5.

Kulturminneforvaltningen kan likevel, for egen kostnad, undersøke om et mindre, privat tiltak kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner eller skipsfunn. Dette fordi kulturminneloven har et generelt forbud mot inngrep i automatisk fredete kulturminner (§ 3 første ledd) og skipsfunn (§ 14 andre ledd).

12.3 ARKEOLOGISKE REGISTRERINGER

Fylkeskommunen/Sametinget kan stille krav om arkeologiske registreringer innenfor hele tiltaks- eller planområdet dersom det er potensial for uregistrerte automatisk fredete kulturminner. Omfanget av registreringer avhenger av potensial for funn og type tiltak. Det kan også gjennomføres registreringer for å kartlegge vernestatus, utstrekning eller omfang av et allerede kjent automatisk fredet kulturminne eller skipsfunn. Fylkeskommunen/Sametinget vil informere deg om eventuelle krav om registreringer. Avgjørelsen er basert på et faglig skjønn, og de faglige vurderingene skal være begrunnet slik at de er forståelige også for tiltakshaveren.

Tiltakshaveren må sørge for å avklare praktiske forhold som er av betydning for å gjennomføre registreringen. Dette kan være samme forhold som er angitt i kapittel 18.3 for arkeologiske utgravninger. Avtal dette direkte med fylkeskommunen/Sametinget.

Dersom det registreres et automatisk fredet kulturminne som påvirkes av tiltaket, må tiltakshaveren søke om dispensasjon. Se mer om dette i kapittel 13 «Dispensasjon» og kapittel 14 «Dispensasjon – delegert myndighet».

12.4 TILTAKSHAVERS DEKNINGSPLIKT

Tiltakshaveren må dekke kostnaden til arkeologiske registreringer etter kulturminneloven § 9 (jf. kulturminneloven § 10).

Fylkeskommunen/Sametinget skal utarbeide et budsjett og en prosjektbeskrivelse for arbeidet. Tiltakshaveren skal ha akseptert budsjettet før registreringen starter.

Tiltakshavers dekningsplikt er begrenset til nødvendige utgifter til gjennomføringen av den arkeologiske registreringen knyttet til den konkrete saken og til etterfølgende håndtering av eventuelle arkeologiske funn. Selve saksbehandlingen faller ikke inn under tiltakshaverens dekningsplikt.

Tidspunkt

Arkeologiske registreringer kan mange steder ikke gjennomføres i løpet av vinterhalvåret, dvs. fra oktober til april. Dette er grunnet dårlige lysforhold, snø og tele i bakken.

Tiltakshaveren må ta hensyn til dette når et ledningsanlegg planlegges.

Budsjettets rimelighet

Regional kulturminneforvaltnings avgjørelse om behovet for arkeologiske registreringer, og omfanget av disse, er prosessledende/saksforberedende avgjørelser og ikke et enkeltvedtak etter forvaltningsloven.

Avgjørelsen kan derfor ikke påklages til overordnet myndighet. Saken kan imidlertid bringes inn for Riksantikvaren, som kan vurdere registreringsbudsjettet og uttale seg til rimeligheten i dette.

Offentlig kostnadsdekning ved mindre, private tiltak

I saker som gjelder mindre, private tiltak, skal kulturminneforvaltningen selv dekke kostnadene til eventuelle arkeologiske registreringer, inklusive maskinbruk.

For mer om hva som menes med et mindre, privat tiltak, se kapittel 18.5.

Les mer

Dersom du ønsker mer informasjon om tiltakshavers dekningsplikt, vises det til departementets retningslinjer:

- Klima- og miljødepartementet 2015: *Retningslinjer for gjennomføring av undersøkelsesplikten og budsjettering av arkeologiske registreringer i henhold til kulturminneloven § 9, jf. § 10.*

Riksantikvaren har utarbeidet en utdypende veileder til retningslinjene. Retningslinjene og veilederen kan lastes ned fra Riksantikvarens nettsider (om arkeologiske registreringer).

12.5 OVERVÅKING

I noen tilfeller er det aktuelt at fylkeskommunen/Sametinget overvåker gravingen av ledningstraseen mens anleggsarbeidet foregår, istedenfor å gjøre en registrering i forkant. Eksempler på dette kan være at ledningsanlegget er begrenset til en smal sjakt, at ledninger eller rør legges fortløpende mens grøfta graves, eller der det av andre praktiske grunner er vanskelig å registrere i forkant av tiltaket.

I forkant av et overvåkingsprosjekt bør det legges en plan, i samråd med fylkeskommunen/Sametinget, om hva som skjer ved funn. Alternativer ved funn er som oftest ett av tre:

Undersøkelse på stedet

Fylkeskommunen kan, i enkelte tilfeller, undersøke kulturminnet på stedet, og fatte det formelle dispensasjonsvedtaket i etterkant. For tilfeller der dette er aktuelt, se kapittel 14 «Dispensasjon – delegert myndighet». Funn av automatisk fredete kulturminner som kommer inn under denne ordningen medfører oftest ikke forsinkelser i arbeidet.

Legge om trasé

Er det mulig å forskyve eller å endre traséen? Potensialet for ytterligere funn i alternativ trasé må også vurderes, og det er viktig å drøfte alternativer med fylkeskommunen/Sametinget.

Søke om dispensasjon

I enkelte tilfeller må det søkes om dispensasjon til Riksantikvaren. Dette medfører at arbeidet på denne delen av strekningen må stanse til vedtak er fattet. Dersom det er aktuelt med en arkeologisk utgravning, må arbeidet stilles i bero til denne er gjennomført. Tiltaket bør derfor planlegges slik at det i deler av området kan være et opphold i anleggsarbeidet.

12.6 ENDRING AV ET TILTAK/PLAN

Dersom tiltakshaveren endrer den opprinnelige ledningstraseen eller planen, må tiltakshaveren melde fra til kulturminneforvaltningen. Dette for å vurdere om endringen medfører andre konflikter med kulturminner enn det opprinnelige alternativet.

Endringer er spesielt aktuelt i byene, der det ofte oppstår konflikt med eksisterende infrastruktur i grunnen. Det en tiltakshaver anser som mindre vesentlige endringer kan medføre helt andre konflikter for automatisk fredete kulturminner enn i det opprinnelige alternativet, og endringen kan utløse krav om ytterligere registreringer og en ny søknad om dispensasjon.

I de fleste saker kontaktes regional kulturminneforvaltning (fylkeskommunen/Sametinget). Riksantikvaren kontaktes i saker som medfører inngrep i kulturlag i middelalderbyene eller kirkesteder fra middelalderen.

I 2017 fornyes eksisterende hovedvannledning ved Dømmesmoen i Grimstad, Aust-Agder. Vannledningen er lagt ned langs fylkesvegen, og det er potensial for funn siden traséen går gjennom et stort gravfelt og i områder med bosetningsspor fra sen vikingtid. Opprinnelig skulle ledningen fornyes ved bruk av «cracking», en metode som innebærer å trekke en ny ledning gjennom den eksisterende. I etterkant viste det seg at det var behov for en høyere dimensjon enn antatt, og grøfta måtte graves opp konvensjonelt. Det gamle røret var fra tidlig 1960-tallet. Røret var lagt ned i en svært smal grøft, og fornying av vannledningen medførte et langt større inngrep enn tidligere.

Bildene viser fylkeskommunens overvåking av gravearbeidet i et område med bosetningsspor fra sen vikingtid (stolpehull, ildsted og kulturlag). På det øverste bildet viser et kulturlag seg som mørk matjord. På det nederste bildet ses mørke flekker, som er ulike nedgravninger i undergrunnen. Man ser også en telekabel som tidligere er lagt ned ved den gamle vannledningen.

Foto: Ingvild Paulsen, Aust-Agder fylkeskommune

13. SØK OM DISPENSASJON

Dersom tiltaket medfører inngrep («konflikt») i et automatisk fredet kulturminne er det viktig at tiltakshaveren er i dialog med fylkeskommunen/Sametinget.

I dialogen kan man vurdere om det er mulig å justere tiltaket, eller å velge andre alternativer. Det er også viktig å vurdere tiltakets arealbehov til anleggsarbeidet, riggområder, med mer.

Dersom tiltaket likevel fører til inngrep i kulturminnet, må tiltakshaveren søke om dispensasjon til Riksantikvaren etter kulturminneloven § 8 (automatisk fredet kulturminne) eller § 14 (skipsfunn). I visse saker er dispensasjonsmyndigheten midlertidig delegert til fylkeskommunen. Les mer om når dette gjelder i kapittel 14 «Dispensasjon – delegert myndighet».

13.1 SØK I GOD TID

Søknaden må oversendes i god tid før tiltaket planlegges igangsatt, slik at alle leddene i kulturminneforvaltningen får rimelig tid til å behandle saken.

Dersom tiltakshaveren redegjør for planlagt anleggsstart, legger kulturminneforvaltningen vekt på dette når saken behandles.

I akutte situasjoner kan det være aktuelt å gi tillatelse på telefon eller e-post, mens det formelle vedtak fattes i etterkant. Les mer om dette i kapittel 16 «Akutte situasjoner».

13.2 ENKELTTILTAK ELLER AREALPLAN?

Hvordan en tiltakshaver søker om dispensasjon avhenger av om tiltaket regnes som et enkelttiltak eller om det er del av en reguleringsplan. Enkelttiltak behandles etter kulturminneloven § 8 første ledd, etter en søknad fra tiltakshaveren til Riksantikvaren.

Reguleringsplaner behandles etter kulturminneloven § 8 fjerde ledd, ved at fylkeskommunen oversender planen – når den er på offentlig høring – til uttalelse hos Riksantikvaren.

13.3 DISPENSASJON FOR ENKELTTILTAK – KULTURMINNELOVEN § 8 FØRSTE LEDD

Enkelttiltak behandles etter kulturminneloven § 8 første ledd, som sier:

Vil noen sette igang tiltak som kan virke inn på automatisk fredete kulturminner på en måte som er nevnt i § 3 første ledd, må vedkommende tidligst mulig før tiltaket planlegges iverksatt melde fra til vedkommende myndighet eller nærmeste politimyndighet. Vedkommende myndighet avgjør snarest mulig om og i tilfelle på hvilken måte tiltaket kan iverksettes. Avgjørelsen kan påklages til departementet innen 6 uker fra underretning om vedtaket er kommet fram til adressaten.

I praksis betyr dette at enhver som ønsker å gjennomføre et tiltak som kan være i konflikt med et automatisk fredet kulturminne, må søke Riksantikvaren om tillatelse. Dersom tiltaket ikke krever arealplan, behandles det som en enkeltsak etter kulturminneloven § 8 første ledd.

Søknadsskjema

Søkeren fyller ut et eget søknadsskjema for inngrep i de åtte middelalderbyene. For alle andre kulturminner brukes felles skjema. Skjemaene for søknad om dispensasjon er tilgjengelig på Riksantikvarens nettsider:

<https://www.riksantikvaren.no/Veiledning/Soeknadsskjema>

Hva slags opplysninger som trengs framgår av skjemaet. Vesentlige opplysninger er beskrivelse og kartfesting av tiltaket, slik som lengde, bredde og dybde på tiltaket, samt hvem som er tiltakshaver og grunneier, og planlagt oppstartsdato. Husk at andre arealbehov også må beskrives for å vurdere om de kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner. Dette kan være anleggs- og riggområder, deponier, midlertidige anleggsveier, lagring av masser.

For tiltak i middelalderbyene og kirkesteder fra middelalder sendes søknadsskjemaet direkte til Riksantikvaren.

For alle andre automatisk fredete kulturminner sendes søknadsskjemaet til fylkeskommunen/Sametinget i det fylket der arbeidet gjøres. Regional forvaltning sender saken videre, med en tilråding, til Riksantikvaren og den aktuelle utgravende instansen. Den utgravende instansen utarbeider deretter en særskilt tilråding, og vurderer da spesielt kulturminnets vitenskapelige verdi.

Dispensasjonsvedtaket

Som dispensasjonsmyndighet er det Riksantikvaren som avgjør om, og på hvilke vilkår, det omsøkte tiltaket kan tillates. Riksantikvaren vurderer kulturminneverdiene og veier disse opp mot private og samfunnsmessige hensyn. Vurdering av alternativer er viktig. Om Riksantikvaren gir tillatelse til inngrep i kulturminnet, gjelder denne vanligvis for tre år og kun for det omsøkte tiltaket.

Dersom kulturminnet vurderes å ha en vitenskapelig verdi, stilles normalt vilkår om en arkeologisk utgravning for å dokumentere og å ta vare på det kildematerialet som ellers ville blitt ødelagt. Les mer om utgravninger i kapittel 18 «Arkeologiske utgravninger». Andre vilkår for tillatelsen kan være avbøtende tiltak for å verne om kulturminnet, som er omtalt i kapittel 19 «Andre avbøtende tiltak».

13.4 DISPENSASJON GJENNOM AREALPLAN – KULTURMINNELOVEN § 8 FJERDE LEDD

I noen tilfeller inngår nye ledningsanlegg i en reguleringsplan. I slike tilfeller får saksgangen et noe annet forløp, da den skjer gjennom en samordning mellom plan- og bygningsloven og kulturminneloven.

For selve dispensasjonen er det i arealplansaker kulturminneloven § 8 fjerde ledd som gjelder, der det heter:

Tillatelse i medhold av første ledd skal ikke innhentes for bygge- og anleggstiltak som er i samsvar med reguleringsplan som er vedtatt etter denne lovs ikrafttreden. Tilsvarende gjelder for områder som i kommuneplanens arealdel er utlagt til bebyggelse og anlegg, og der vedkommende myndighet etter loven her har sagt seg enig i arealbruken.

Les mer

For utdyping om automatisk fredete kulturminner i reguleringsplan vises det spesielt til kapittel 8.8.2 i denne veilederen:

- Riksantikvaren 2016: [Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Planlegging etter plan- og bygningsloven](#). Versjon II. Riksantikvaren, Oslo.

Saksgang

I praksis medfører kulturminneloven § 8 fjerde ledd at et reguleringsplanvedtak, der kulturminneforvaltningen er hørt på riktig måte, fungerer som et dispensasjonsvedtak fra kulturminneloven. Dette innebærer at Riksantikvaren må uttale seg til alle plansaker etter plan- og bygningsloven der det er konflikt mellom arealformålet i planen og et automatisk fredet kulturminne.

Riksantikvarens uttalelse til slike plansaker regnes som dispensasjon fra kulturminneloven. Det er likevel det endelige planvedtaket etter plan- og bygningsloven som hjemler selve tillatelsen til inngrep i det automatisk fredete kulturminnet.

I første instans er det fylkeskommunen/Sametinget som vurderer om en reguleringsplan er i konflikt med et automatisk fredet kulturminne. Planen sendes Riksantikvaren til uttalelse dersom den medfører inngrep i et automatisk fredet kulturminne og der regional kulturminneforvaltning er enig i planen. Hvis regional kulturminneforvaltning ikke er enig i planen skal denne reise innsigelse.

For tiltak innenfor middelalderbyene og kirkesteder fra middelalder, samt klostre og borganlegg, er det Riksantikvaren som foretar vurderingen etter oversendelse fra fylkeskommunen.

Riksantikvarens uttalelse

Riksantikvarens vurderinger i arealplansaker er i stor grad de samme som i enkeltsaker etter kulturminneloven § 8 første ledd. Riksantikvaren fatter imidlertid ikke vedtak i plansaker, men kommer med en uttalelse til planen.

Dersom Riksantikvaren sier seg enig i arealbruken i planen, og dette medfører inngrep i et automatisk fredet kulturminne, formulerer Riksantikvaren en reguleringsbestemmelse som skal tas inn i planen. Uttalelsen sendes til fylkeskommunen, som igjen sender den til kommunen som er vedtaksmyndighet.

Hvis Riksantikvaren finner å ikke kunne gi dispensasjon, reiser Riksantikvaren innsigelse til planen

Bestemmelsesområde

Automatisk fredete kulturminner som kulturminneforvaltningen tillater helt eller delvis fjernet gjennom planen, skal avmerkes i plankartet som bestemmelsesområde med bestemmelsesgrense. Det anbefales at bestemmelsesområdene nummeres fortløpende som følgende: #1, #2, osv., gjerne også med kulturminnets ID-nummer.

En tilhørende reguleringsbestemmelse skal tas inn i planen, uavhengig av om det stilles vilkår om en arkeologisk utgravning eller ikke, og om dispensasjonen gis av Riksantikvaren eller av fylkeskommunen (se kapittel 14 «Dispensasjon – delegert myndighet»).

Vilkår om eventuelle avbøtende tiltak skrives inn i reguleringsbestemmelsene. Dette kan eksempelvis være inngjerding av kulturminner under anleggsperioden.

Reguleringsplaner eldre enn 1979

Reguleringsplaner som er vedtatt før kulturminneloven trådte i kraft (15. februar 1979), har som oftest ikke avklart forholdet til automatisk fredete kulturminner.

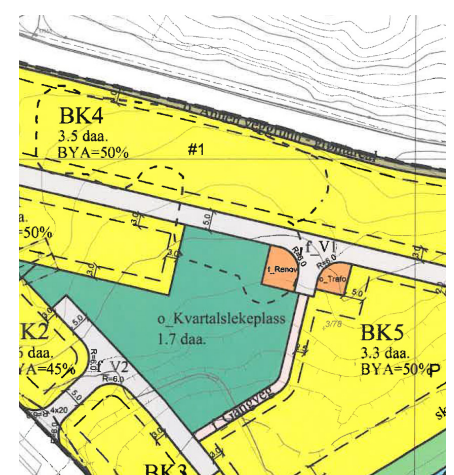
For tiltak som er i tråd med slike planer, men som berører automatisk fredete kulturminner, skal tiltakshaveren søke om dispensasjon etter kulturminneloven § 8 første ledd.

Nye ledningstiltak i områder regulert etter 1979

I noen tilfeller planlegges et nytt ledningsanlegg i et område som er regulert etter at kulturminneloven trådte i kraft (15. februar 1979).

Dersom det gjennom planen ikke allerede er gitt tillatelse til ledningstiltaket, skal tiltakshaveren søke om dispensasjon etter kulturminneloven § 8 første ledd.

I slike tilfeller er det også aktuelt å innhente tillatelse fra kommunen etter plan- og bygningsloven, ettersom tiltaket kan kreve dispensasjon fra andre bestemmelser i planen.

På reguleringskartet er et automatisk fredet dyrkingslag markert (stiplet) som bestemmelsesområde #1, sammen med sikringssonen. En tilhørende reguleringsbestemmelse stiller vilkår om arkeologisk utgravning før tiltak etter planen kan starte.

Utsnitt av detaljregulering (2015) for Høiegården, Ørpetveitvegen, Haugesund kommune i Rogaland.

Hensynssone

Automatisk fredete kulturminner som skal vernes gjennom planen skal reguleres til hensynssone d) (H730), med tilhørende bestemmelser. Bestemmelsen til hensynssonen angir hva fredningen omfatter. De hensynene en tiltakshaver må ta innenfor området kan nevnes. For å bevare kulturminnet i dets omgivelse kan et område rundt kulturminnet også reguleres til hensynssone c) (H570), med en tilhørende reguleringsbestemmelse.

Gjennom hensynssonens reguleringsbestemmelse kan det gis tillatelse til visse tiltak innenfor det fredete området, om dette er nødvendig og kan samordnes med et forsvarlig vern av kulturminnene. Dette kan være bestemmelser om at en eksisterende grøft kan benyttes til et nytt ledningsanlegg, at det tillates å anlegge en ny ledningstrasé gjennom deler av området, eller at det kan graves til en viss dybde i middelalderbyene. En slik tillatelse må i så fall være gitt av kulturminneforvaltningen som ledd i planbehandlingen, og den vil avhenge av type kulturminne og omfanget av tiltaket.

Vedtak om utgravningens omfang og kostnad

Først etter at kommunen har vedtatt reguleringsplanen kan Riksantikvaren vedta omfanget av den arkeologiske utgravningen, med endelige kostnader og avgrensning av utgravningsområdet. Dette innebærer at tiltakshaveren må varsle fylkeskommunen i god tid før et tiltak etter reguleringsplanen ønskes realisert. Riksantikvaren fatter deretter vedtak om utgravningene etter kulturminneloven § 10.

13.5 DISPENSASJON FOR SKIPSFUNN

Dersom tiltaket ditt medfører inngrep i et skipsfunn (eldre enn hundre år), skal du alltid søke Riksantikvaren om tillatelse. Søknaden behandles etter kulturminneloven § 14 andre ledd.

Det er ikke et eget skjema for søknad om inngrep i skipsfunn. Vesentlige opplysninger i en søknad er beskrivelse og kartfesting av tiltaket, hvem som er tiltakshaver og planlagt oppstartsdato.

Søknaden sendes til fylkeskommunen, gjerne med en kopi til det forvaltningsmuseet som har ansvaret for kulturminner under vann i det fylket du skal sette i gang arbeidet. Regional forvaltning sender også saken videre til dette sjøfartsmuseet, som vurderer kulturminnets vitenskapelige verdi og sender en tilråding til Riksantikvaren. Riksantikvaren avgjør så dispensasjonsspørsmålet.

Skipsfunn kan ikke dispenseres for gjennom reguleringsplan, slik tilfellet er for automatisk fredete kulturminner. For forslag til reguleringsplan som berører skipsfunn, og der planforslaget medfører inngrep i skipsfunnet, bør søknad om dispensasjon fra kulturminneloven § 14 behandles parallelt med planforslaget.

13.6 FERDIGMELDING – FØRST NÅ KAN ARBEIDET STARTE

I de sakene der Riksantikvaren har stilt vilkår om en arkeologisk utgravning, kan arbeidet først starte når tiltakshaveren har mottatt en ferdigmelding om at utgravningen er gjennomført. Når den utgravende instansen har avsluttet undersøkelsen, varsler denne Riksantikvaren om at vilkårene knyttet til dispensasjonen er oppfylt. Riksantikvaren sender så raskt et brev til tiltakshaveren om at tiltaket kan gjennomføres i tråd med de godkjente planene.

I de tilfeller der den arkeologiske granskingen gjennomføres samtidig med anleggelsen av ledningsanlegget, eksempelvis i middelalderbyene, skjer imidlertid framdriften i dialog mellom tiltakshaveren og den utgravende instansen.

Les mer om arkeologiske utgravninger i kapittel 18.

Klageadgang

Riksantikvarens vedtak etter kulturminneloven §§ 8 første ledd, 10 og 14, kan påklages til Klima- og miljødepartementet. Klagen stiles til departementet, men sendes til Riksantikvaren som først vil vurdere om klagen gir grunnlag for omgjøring av eget vedtak.

Riksantikvarens uttalelse etter kulturminneloven § 8 fjerde ledd utgjør imidlertid ikke i seg selv et enkeltvedtak som kan påklages. Her er det kommunens reguleringsplanvedtak som formelt sett gir dispensasjon for den automatiske fredningen og som eventuelt kan påklages av privatpersoner og foretak.

I arealplansaker er det imidlertid klageadgang på Riksantikvarens etterfølgende vedtak om omfang og kostnadsdekning for den arkeologiske undersøkelsen (jf. kulturminneloven § 10).

14. DISPENSASJON – DELEGERT MYNDIGHET

I visse tilfeller er dispensasjonssaker etter kulturminneloven § 8 delegert fra Riksantikvaren til fylkeskommunen. Dette gjelder i saker der det er begrenset konflikt med kulturminner. Ordningen er et prøveprosjekt som startet i 2011, og som ble utvidet i 2016.

Hensikten med delegert myndighet er å sikre større effektivitet i saksbehandlingen og dermed lavere kostnader for tiltakshavere. Ordningen er spesielt aktuell for tiltak knyttet til nedgravde ledningsanlegg.

Retningslinjene er tilgjengelig på [Riksantikvarens nettsider](#).

Sametinget er ikke med i denne ordningen. For alle samiske kulturminner må det derfor søkes om dispensasjon til Riksantikvaren. Middelalderbyene, kirkestedene og skipsfunn omfattes heller ikke av ordningen.

14.1 NÅR ORDNINGEN GJELDER

Ordningen gjelder hovedsakelig utvalgte arkeologiske kulturminner som er vanlige i det aktuelle området, og som fylkeskommunen påviser under registrering. Eksempler er kokegroper, ildsteder, kullgroper, uklare strukturer. Ordningen er likevel begrenset til ett eller et begrenset antall utvalgte kulturminner, der det ikke ventes ytterligere funn.

I slike saker kan fylkeskommunen foreta dokumentasjonen i forbindelse med registreringen. For å omfattes av ordningen er det likevel et vilkår om at behovet for nødvendig dokumentasjon er begrenset. Fylkeskommunen vil i etterkant innvilge dispensasjon for kulturminnet.

Ordningen ble i 2016 utvidet til også å omfatte visse tidligere kjente automatisk fredete kulturminner, hovedsakelig der inngrepet ikke medfører noen eller kun begrensede konsekvenser for kulturminneverdiene. Ett eksempel er de kulturminnene som kan dispenseres uten ytterligere arkeologiske undersøkelser, eller tiltak i sikringssonens undergrunn som ikke negativt påvirker kulturminnet, typisk et nedgravd ledningsanlegg. I flere sakstyper forutsetter slike vurderinger tett kontakt mellom de ulike forvaltningsorganene.

Det er klagemulighet på fylkeskommunens vedtak etter kulturminneloven § 8 første og andre ledd.

14.2 NÅR ORDNINGEN IKKE GJELDER

Søknaden må sendes til Riksantikvaren dersom det skal stilles vilkår om en overvåkning eller mindre arkeologisk undersøkelse, som ikke kan inngå i registreringen og som medfører vedtak om kostnader som skal betales av tiltakshaver.

Dersom det under en registrering også påtreffes automatisk fredete kulturminner som krever regulær dispensasjonsbehandling, skal saken sendes inn til Riksantikvaren, og da for alle kulturminnene. Fylkeskommunen har likevel anledning til å dokumentere de kulturminnene den ellers kunne gitt tillatelse til inngrep i. Riksantikvaren vil i etterkant normalt innvilge dispensasjon for disse, og da uten vilkår om ytterligere undersøkelser.

Husk at mange kulturminner er vanskelige å se. Her er en samisk gammetuft som er automatisk fredet. Fra Rotenga, Karlsøy kommune i Troms.
Foto: Sine Benedicte Sveen, Sámediggi/Sámetinget

Del 3: Uforutsette funn, akutte situasjoner, ulovlige inngrep

Ved fornying eller etablering av et nytt ledningsanlegg kan det oppstå ulike situasjoner der man påtreffer automatisk fredete kulturminner uten at det i forkant er søkt om tillatelse til inngrep i disse.

I kapittel 15-17 forklares det hva du skal gjøre i følgende situasjoner:

Hva gjør jeg dersom et hittil ukjent arkeologisk funn kommer fram under et godkjent igangsatt arbeid?

Arbeidet må stoppe og funnet meldes fylkeskommunen/Sametinget. Riksantikvaren tar deretter stilling til om arbeidet kan fortsette, og på hvilke vilkår. Dette omtales i kapittel 15.

Hva gjør jeg dersom det oppstår en akuttsituasjon, slik som et ledningsbrudd, innenfor et automatisk fredet kulturminne?

I enkelte akuttsituasjoner kan kulturminneforvaltningen gi dispensasjon i etterkant, og du får vite mer om fremgangsmåten i kapittel 16.

Hva skjer dersom jeg har gjort inngrep i et automatisk fredet kulturminne uten tillatelse fra kulturminneforvaltningen?

Kulturminneforvaltningen kan kreve skaden rettet, samt anmelde et ulovlig forhold, noe som omtales i kapittel 17.

15. UFORUTSETTE FUNN UNDER GRAVING

Ved ethvert gravearbeid kan det dukke opp arkeologiske kulturminner som ikke er kjent og som kulturminneforvaltningen ikke har gitt tillatelse til inngrep i. Ett eksempel kan være at en huseier støter på rester av en grav når han graver opp vannledningen til egen bolig. Et annet eksempel er at det er gitt tillatelse til et større ledningsanlegg i dyrka mark, men at anleggsarbeiderne finner kokegroper som ikke var kjent da saken ble behandlet og som derfor ikke er dispensert for.

15.1 VÆR OBSERVANT!

Arkeologiske funn kan skille seg ut fra den øvrige massen i undergrunnen, i farge, form og sammensetning. Strukturer kan ses som kullholdige lag, treverk, ansamlinger med kokstein, rydningsstein, osv. Vær også observant for groper og nedgravninger, og for funn av flintbiter, brente bein og gamle gjenstander.

15.2 KONTAKT FYLKESKOMMUNEN/SAMETINGET

Oppdager du slike funn tas det raskest mulig kontakt med kulturminneansvarlig i fylkeskommunen/Sametinget. De vil raskt avklare om det er nødvendig å befare området før anleggsarbeidet kan fortsette. Normalt skal slike saker behandles raskt, uten vesentlig opphold i arbeidet.

15.3 SAKSGANG – KULTURMINNELOVEN § 8 ANDRE LEDD

Så fremt tiltaket er satt i gang lovlig, det vil si at nødvendige tillatelser er innhentet, er det som oftest kulturminneloven § 8 andre ledd som gjelder. Her heter det:

Viser det seg først mens arbeidet er i gang at det kan virke inn på et automatisk fredet kulturminne på en måte som nevnt i § 3 første ledd, skal melding etter første ledd sendes med det samme og arbeidet stanses i den utstrekning det kan berøre kulturminnet. Vedkommende myndighet avgjør snarest mulig - og senest innen 3 uker fra det tidspunkt melding er kommet fram til vedkommende myndighet - om arbeidet kan fortsette og vilkårene for det. Fristen kan forlenges av departementet når særlige grunner tilsier det. Første ledd, siste punktum får tilsvarende anvendelse. (kulturminneloven § 8 andre ledd)

Det er Riksantikvaren som er dispensasjonsmyndighet (kapittel 13). Fylkeskommunen kan likevel fatte vedtak i de tilfeller der saken kommer inn under ordningen med delegert dispensasjonsmyndighet (kapittel 14).

Du skal ha fått en tilbakemelding innen 3 uker om arbeidet kan fortsette og vilkårene for dette, dersom det ikke er fastsatt en annen frist. Tiltakshaveren har i slike saker seks ukers klagefrist på vedtaket om dispensasjon.

Det kan også være tilfeller der tillatelse til inngrep i kulturminnet allerede er gitt, eksempelvis gjennom arealplan, slik at du kan fortsette arbeidet. Fylkeskommunen vil gjøre en nærmere vurdering av dette, eventuelt i samråd med Riksantikvaren.

Bildene viser nyere dreneringsgrøfter som er gravd gjennom en kokegrop (øverst) og i kanten av et stolpehull (nederst). Stolpehullet er markert med en pinne i midten.

Foto: Arkeologisk museum, UIS, og Ronny Henriksen

16. AKUTTE SITUASJONER (LEDNINGSBRUDD, O.L.)

En akutt situasjon kan være at rør springer lekk, brudd på kabler, flom, eller at ledningsstolper brekker i en storm. Kulturminneforvaltningen vil tilstrebe å behandle saker som haster på grunn av akutte situasjoner så raskt som mulig etter at den har mottatt meldingen. I enkelte tilfeller kan det sendes en formell søknad i etterkant av at skaden er utbedret.

16.1 INNENFOR MIDDELALDERBYENE OG MIDDELALDERKIRKESTEDER

Akutte situasjoner innenfor de åtte middelalderbyene, eller ved kirkesteder fra middelalderen, kan være plutselige brudd på vann- og strømledninger. Tiltakshaveren/ledningseieren må ta kontakt med Riksantikvaren. Dersom det er behov for snarlig utbedring, kan Riksantikvaren muntlig eller på e-post gi en forhåndstillatelse til tiltaket.

Oppnås ikke kontakt med Riksantikvaren kan nødvendige reparasjons- og sikringstiltak likevel gjennomføres. Det skal i slike saker kunne dokumenteres at Riksantikvaren er forsøkt kontaktet.

I etterkant av at skaden er utbedret må tiltakshaveren snarest sende inn den formelle søknaden om dispensasjon til Riksantikvaren. Riksantikvaren vil i etterkant fatte vedtak om dispensasjon etter kulturminneloven § 8 første ledd. I vedtaket kan det stilles vilkår om at en arkeologisk gransking utført i forbindelse med den akutte situasjonen skal dekkles av tiltakshaveren.

16.2 ØVRIGE AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

Ved akutte situasjoner som oppstår ved andre automatisk fredete kulturminner, tar tiltakshaveren direkte kontakt med rette fylkeskommune/Sametinget. Denne kan kontakte Riksantikvaren per telefon. Dersom det er behov for en snarlig utbedring, kan Riksantikvaren muntlig eller på e-post gi en forhåndstillatelse til tiltaket.

Oppnås ikke kontakt med fylkeskommunen/Sametinget kan nødvendige reparasjons- og sikringstiltak likevel gjennomføres. Det skal i slike saker kunne dokumenteres at fylkeskommunen/Sametinget er forsøkt kontaktet.

I etterkant av at skaden er utbedret må fylkeskommunen/Sametinget snarest oversende tiltakshavers søknad om dispensasjon. Riksantikvaren vil i ettertid fatte vedtak om dispensasjon etter kulturminneloven § 8 første ledd. I vedtaket kan det stilles vilkår om at en arkeologisk gransking utført i forbindelse med den akutte situasjonen skal dekkles av tiltakshaveren.

Ordningen med delegert myndighet kan være aktuell i enkelte akutte situasjoner (se kapittel 14). I slike tilfeller er det ikke nødvendig å avklare saken med Riksantikvaren, og det er fylkeskommunen som kan gi tillatelse.

17. ULOVLIGE INNGREP

Dessverre har det i mange tilfeller skjedd at automatisk fredete kulturminner skades ved at gravearbeidet starter, uten at tiltaket er meldt til eller er godkjent av kulturminneforvaltningen. I slike tilfeller kan Riksantikvaren fatte vedtak om utbedring av skaden. Slike forhold kan også føre til anmeldelse.

17.1 RETTEVEDTAK – KULTURMINNELOVEN § 8 TREDJE LEDD

Riksantikvaren kan fatte vedtak om at skader på et automatisk fredet kulturminne skal utbedres eller at skaden på annen måte rettes opp. Dette er et såkalt «rettevedtak» etter kulturminneloven § 8 tredje ledd. Her heter det:

Bygg, anlegg m.v. som er oppført eller påbegynt i strid med paragrafen her, kan departementet kreve fjernet eller rettet innen en nærmere fastsatt frist.

Saksgang

I slike saker er det normalt fylkeskommunen/Sametinget som oversender saken til Riksantikvaren, med en anmodning om at Riksantikvaren fatter et vedtak om retting. Riksantikvaren skal sende et forhåndsvarsel til tiltakshaveren, etter forvaltningsloven § 16, om at det vurderes å fatte vedtak etter kulturminneloven § 8 tredje ledd. Tiltakshaveren får da muligheten til å uttale seg før Riksantikvaren fatter vedtaket.

Vedtak

Dersom Riksantikvaren fatter et vedtak om retting, settes en frist for å gjennomføre vedtaket. Et rettevedtak kan innebære at et anlegg fjernes, at kulturminnet og/eller området rundt istandsettes/restaureres så langt det lar seg gjøre, og/eller at kildeverdien sikres gjennom en arkeologisk gransking.

Det er i slike saker tre ukers klagefrist på vedtaket, etter forvaltningslovens regler (§§ 28 og 29).

Gjennomføring

Tiltakshaveren må bekoste kostnadene til å rette opp skaden, inklusive kostnadene til en eventuell arkeologisk gransking for å sikre kulturminnets kildeverdi.

Et rettevedtak som ikke følges opp av en tiltakshaver kan innebære et straffbart forhold etter kulturminneloven § 27, og det kan anmeldes. Dersom vedtakets vilkår ikke følges opp innen fastsatt frist, kan kulturminneforvaltningen selv iverksette vedtaket på tiltakshaverens bekostning (jf. kulturminneloven §§ 10 og 11 a).

17.2 ANMELDELSE – KULTURMINNELOVEN § 27

Dersom et tiltak har medført skade på et automatisk fredet kulturminne eller et skipsfunn, eller at undersøkelsesplikten etter kulturminneloven § 9 ikke er oppfylt, kan forholdet anmeldes (kulturminneloven § 27).

Det er normalt fylkeskommunen/Sametinget som anmelder forholdet på vegne av kulturminneforvaltningen. Andre instanser kan også anmelde, slik som Riksantikvaren og forvaltningsmuseet/NIKU. For øvrig er kulturminneloven undergitt offentlig påtale, slik at politiet kan starte en etterforskning uavhengig av en anmeldelse hvis de finner grunn til det.

Såkalte «smale» kabelgrøfter kan gjøre store skader på arkeologiske kulturminner.

Uten tillatelse ble det i 2014 gravd ned en kabelgrøft i et beiteområde med flere synlige kulturminner fra jernalderen. Bildet viser den gjenlagte grøfta som er gravd ned i kanten av en gravhaug.

I denne saken fattet Riksantikvaren vedtak om retting etter kulturminneloven § 8 tredje ledd. Fylkeskommunen anmeldte også forholdet. Rettingen innebar i dette tilfellet at universitetsmuseet foretok dokumentasjon av de skadete kulturminnene, sikret vitenskapelig kildemateriale, og at området ble ryddet opp. Tiltakshaveren måtte dekke kostnadene.

Foto: Atle Omland, Riksantikvaren

Uten at tillatelse var innhentet fra kulturminneforvaltningen ble det i 2007 gravd grøfter til en kabel gjennom et område med mange arkeologiske kulturminner. Kjøring med gravemaskin og ATV medførte også store skader på tufter fra yngre steinalder.

Forholdet ble anmeldt og tiltakshaveren fikk en bot. Det ble også stilt krav om å sikre kildeverdien til de skadete tuftene, noe som måtte dekkes av tiltakshaveren.

Foto: Isa Trøim, Riksantikvaren

Del 4: Arkeologiske utgravninger og avbøtende tiltak

I de saker der kulturminneforvaltningen gir tillatelse til et tiltak, kan det stilles vilkår om arkeologiske utgravninger og avbøtende tiltak for å sikre hensynet til kulturminnene. I kulturminneloven § 10 er dette omtalt som «særskilt gransking» og «særskilte tiltak for å verne dem».

Arkeologisk utgravning, eventuelt en overvåking, er et vanlig vilkår som stilles i de tilfellene tiltaket medfører direkte inngrep i et automatisk fredet kulturminne. Se kapittel 18.

I eller i nærheten av tiltaksområdet kan det også være kulturminner som det ikke skal gjøres inngrep i. Her vil andre avbøtende tiltak være aktuelle for å sikre at de ikke skades som følge av tiltaket eller anleggsarbeidet. Noen eksempler nevnes. Se kapittel 19.

I mer enn tusen år har gravhaugen ligget på knausen, med vid utsikt over elva, som vist på kartet til venstre.

Gravhauger bidrar til å gi landskapet tidsdybde. Mye av kulturminneverdien til gravhauger er knyttet til deres beliggenhet. Denne gravhaugen ble lagt for å få godt utsyn til og fra elva.

I dag er berget tomt – etter at gravminnet ble fjernet i 2017 gjennom en arkeologisk utgravning. Landskapet har nå mistet et vesentlig kulturhistorisk element, selv når gravhaugen er dokumentert og det vitenskapelige kildematerialet er sikret for framtiden.

I utgangspunktet skal slike kulturminner bevares. Da vannverket skulle fornyes, innvilget Riksantikvaren likevel dispensasjon for å fjerne gravhaugen, med vilkår om en arkeologisk utgravning. Tillatelsen ble gitt fordi det ikke lot seg gjøre å finne andre realiserbare alternativer. En fornying av renseanlegget ble også vurdert å være av høy samfunns viktighet. Fra Åveland, Froland kommune i Aust-Agder.

Kart: Skjermdump fra Askeladden
Foto: Jo-Simon Frøshaug Stokke, Kulturhistorisk museum, UIO

18. ARKEOLOGISKE UTGRAVNINGER

I mange tilfeller stiller Riksantikvaren vilkår om en arkeologisk utgravning før et tiltak kan starte (jf. kulturminneloven § 10). Eventuelt at det gjennomføres en arkeologisk overvåking. Utgravninger foretas av særskilte instanser med spesiell kompetanse innen de respektive fagfeltene. Opplysninger om hvem som foretar utgravningen framgår av Riksantikvarens vedtak, sammen med prosjektplanen og budsjettet for utgravningen.

18.1 UTGRAVENDE INSTANSER

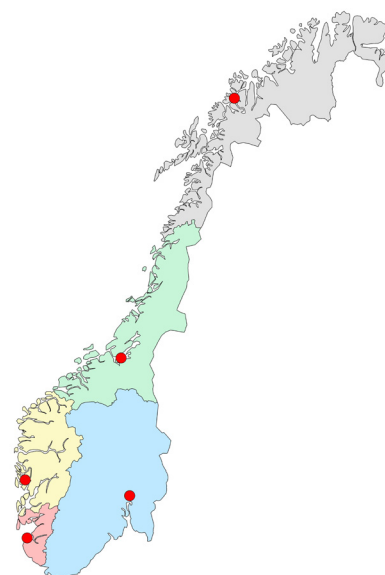
Hvem som foretar utgravninger er fastsatt gjennom en egen forskrift til kulturminneloven («[ansvarsforskriften](#)»). Det er kun følgende institusjoner som har myndighet til å foreta forvaltningsutgravninger i Norge:

- For kulturlag i middelalderbyene, samt kirkesteder fra middelalder, klosteranlegg, befestninger og borger, er det Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) som foretar utgravningene.
- Øvrige automatisk fredete kulturminner utgraves av de fem universitetsmuseene i Oslo, Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø, ut fra særskilte geografiske ansvarsområder.
- Utgravning av skipsfunn i vann og på land, og automatisk fredete kulturminner under vann, foretas av fem museer med samme geografiske ansvarsområder som universitetsmuseene. I denne forbindelsen omtales de ofte som sjøfartsmuseene. Dette er Norsk Maritimt Museum (Oslo), MUST - Stavanger maritime museum, Stiftelsen Bergens Sjøfartsmuseum og universitetsmuseene i Trondheim og Tromsø. Disse museene har særskilt dykkerkompetanse for å undersøke kulturminner under vann.

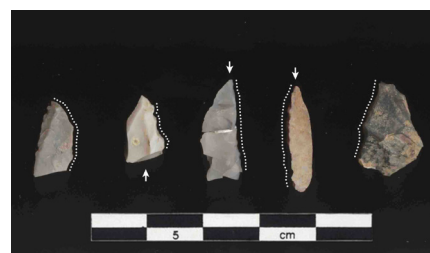
18.2 TIDSPUNKT

I god tid før et tiltak skal igangsettes må tiltakshaveren avtale tid for arkeologisk utgravning med den utgravende instansen. Dette bør gjøres innen utløpet av januar det året som utgravningen ønskes gjennomført.

Arkeologiske utgravninger kan mange steder ikke gjennomføres i løpet av vinterhalvåret, dvs. fra oktober til april, grunnet dårlige lysforhold, snø og tele i bakken. Tiltakshaveren må ta hensyn til dette i planleggingen. Det er likevel eksempler på at det gjøres vintergravning, med bruk av telt. Dette kan være fordyrende og forlenge feltarbeidet. Tiltakshaveren må dekke slike tilleggskostnader, ettersom det er i dennes interesse at utgravningen gjennomføres raskt.

Kartet viser universitets- og sjøfartsmuseenes forvaltningsdistrikt. Illustrasjon: Riksantikvaren

Utgravninger skjer primært i sommerhalvåret. Om det skal graves på vinteren må det sørges for tilstrekkelig gode forhold og ofte settes opp telt. Tilleggskostnader til dette må dekkes av tiltakshaveren.

Bildene viser en utgravning i telt på Elgsrud i Oslo, høst og vinter 2013. Kulturhistorisk museum undersøkte da to steinalderboplasser før anleggelse av en ny jordkabel for strøm til jernbanen. Et arbeidstelt ble satt opp over den ene boplassen, og teltet skjermet utgravningen for vær, vind og snø. Et varmesystem, som bestod av en bygnings-tørker med mobile luftslanger, forhindret tele og ga gode arbeidsforhold innendørs. På ettermiddagen ble feltet også dekket til med vintermatter.

Under utgravningen fant arkeologene blant annet fragmenter av pilspisser, som vist på bildet over. De to undersøkte boplassene kan dateres til ca. 9000 f.Kr. (tidligmesolitikum). De var i bruk i tiden like etter at Oslofjorden ble isfri. Dette er de eldste boplassene vi kjenner til fra den indre delen av Oslofjorden, og de er blant de eldste i Norge. Boplassene lå opprinnelig like ved sjøen, men grunnet landhevingen lå de i 2013 i et skogsområde – mer enn 190 meter over havet.

Foto: Carine S. R. Eymundsson, Kulturhistorisk museum, UiO

18.3 PRAKTISKE FORHOLD

Tiltakshaveren må i god tid sørge for avklaring av praktiske forhold og levering av tjenester som er av betydning for å gjennomføre det arkeologiske feltarbeidet. Som byggherre kan tiltakshaver også komme med ytterligere krav vedrørende HMS/SHA. Eventuelle kostnader til dette vil ikke omfattes av Riksantikvarens vedtak, men kommer i tillegg.

De praktiske forholdene varierer etter utgravningstype og forholdene på stedet. De kan eksempelvis være:

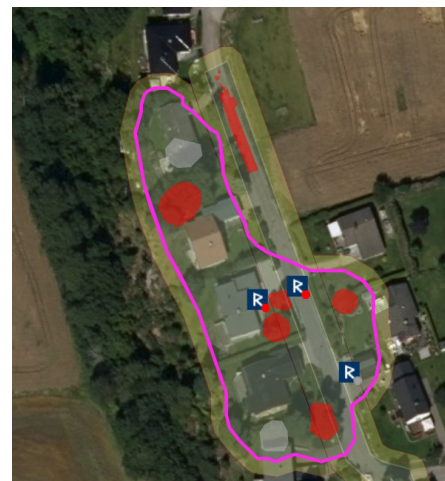
- sende inn gravemeldinger
- sende inn «nær-ved»-avtaler for gravearbeid nært høyspentledninger
- sørge for adgang til de berørte eiendommene
- sørge for eventuelle avtaler med grunneiere
- avklare erstatningsansvar direkte med grunneiere for tapt eller redusert avling
- innhente informasjon om eventuell PCN (potetål), floghavre, og liknende, og innarbeide dette i sin risikovurdering med nærmere retningslinjer
- klarlegge deponeringsområder for fjernede masser og eventuell tilbakeføring av masser etter at undersøkelsen er avsluttet
- sørge for nødvendig rydding av skog og hogstavfall
- sørge for tilkobling til vann og strøm
- sørge for oppstillingsplass for brakker og biler
- sørge for risikovurdering av undersøkelsesområdet
- sørge for at området har nødvendige sikringstiltak som kreves i henhold til SHA
- gjøre nødvendige sikringstiltak for arbeid nært veg, etter gjeldende regler

Listen kan synes lang, men det må bemerkes at flere av disse praktiske forholdene er til stede også for de ledningstiltakene som ikke krever en arkeologisk utgravning.

18.4 TILTAKSHAVERS DEKNINGSPLIKT

Arkeologiske utgravninger kan medføre utgifter for den som er ansvarlig søker. Til grunn for dette ligger «user pay-prinsippet», som gjelder for miljøforvaltningen i Norge. Det innebærer at den som forbruker et felles samfunns gode – i dette tilfellet forårsaker ødeleggelse eller skade på kulturminner – skal dekke kostnadene til nødvendig dokumentasjon av disse. Slike kostnader må tiltakshaveren innkalkulere på lik linje med andre kostnader.

Det er kulturminneloven § 10 som hjemler denne dekningsplikten, som gjelder for alle offentlige og større, private tiltak. Dekningsplikten gjelder både for registreringer (se kapittel 12.3), overvåking (se kapittel 12.5) og utgravninger. Det finnes i dag likevel ordninger som gjør at tiltakshaveren, i noen tilfeller, kan få dekket kostnadene til det arkeologiske arbeidet helt eller delvis av staten.

Enkelte steder er det oppført boliger innenfor jernalderens gravfelt. Slike steder er det potensial for funn av kulturminner i hager og under veier, noe som medfører utfordringer når ledningsanlegg fornyes.

Flyfotet over viser gravhauger som ligger i hagen mellom boligene i Trapesveien, Tønsberg kommune i Vestfold. Gravhaugene er markert som røde sirkler.

Da vann og avløp ble lagt om foretok Kulturhistorisk museum en utgravning under veien i boligfeltet. Under asfalten fant arkeologene flere funn fra jernalderen: perle av glass, nagler, nedgravning med bein, kokegroper, stolpehull, bunnlag av grav og spor etter forhistorisk dyrking. Strukturene er dårlig bevart, og de er vanskelige å se på bildet.

Bildet over til venstre viser for øvrig at sikkerheten er ivarettatt på en god måte under utgravningssituasjonen. Utgravningsfeltet er gjerdet inn og arkeologen har på seg hjelm, refleksslør og vernesko.

Flyfoto: skjermdump fra Askeladden
Foto: Kulturhistorisk museum, UiO

18.5 STATLIG KOSTNADSDEKNING VED MINDRE, PRIVATE TILTAK

For mindre, private tiltak skal staten som hovedregel dekke utgiftene til det arkeologiske arbeidet fullt ut. Dette er nærmere klargjort i følgende rundskriv fra Klima- og miljødepartementet:

- [Rundskriv T-02/2007: Dekning av utgifter til arkeologiske arbeider ved mindre, private tiltak.](#)

Et mindre tiltak vil være av ikke-kommersiell art, der hovedhensikten er å dekke egne bruksbehov. Rundskrivet nevner noen eksempler på hva som kan være et mindre, privat tiltak, dersom det dekker eget bruksbehov:

- grøfter for framføring av rørledninger og kabler
- bygging av bolig, garasje, tilbygg, hytte/fritidshus
- oppføring av brygge og molo
- arbeid i forbindelse med mudring og utfyllinger
- opparbeiding av tomt/areal, f.eks. til atkomst, lek eller andre fritidsaktiviteter

Når det gjelder nedgravde ledningsanlegg, nevnt i første kulepunkt over, er det vanligvis stikkledninger til den enkelte boligen som regnes som et mindre, private tiltak. Hovednettets regnes derimot oftest som et offentlig eller større, privat tiltak.

I en søknad om dispensasjon anbefales det å opplyse om tiltaket er mindre, privat. I Riksantikvarens vedtak vil det framgå om staten dekker utgiftene til det arkeologiske arbeidet.

Riksantikvarens vedtak kan påklages til Klima- og miljødepartementet.

18.6 SÆRLIGE GRUNNER

Staten kan også dekke utgiftene om det foreligger særlige grunner. Det er ikke fastsatt nærmere retningslinjer for når særlige grunner foreligger, men etter praksis er det stilt forholdsvis strenge krav til de særlige grunnene som må foreligge.

Særlige grunner *kan* være at utgiftene til det arkeologiske arbeidet er uforholdsmessig store sammenliknet med de totale byggekostnadene og tiltakshavers økonomi eller manglende gevinst av tiltaket.

Andre tilfeller *kan* være tiltak som er av nasjonal interesse, tiltak som sikrer arbeidsplasser og næringsliv, eller andre allmenntilgode tiltak, hvor kostnadene til arkeologisk gransking er høye sammenliknet med de totale tiltakskostnadene, og tiltaket ikke lar seg realisere på grunn av kostnadene til det arkeologiske arbeidet.

Et tredje typetilfelle *kan* være dersom det har oppstått uforholdsmessig høye utgifter til arkeologiske utgravninger som følge av uforutsigbar saksbehandling fra kulturminneforvaltningens side.

Det er mulig å søke om statlig kostnadsdekning, med begrunnelse særlige grunner, samtidig som det søkes dispensasjon. På det tidspunktet vil man likevel ikke vite hvor store kostnadene vil bli. Det er derfor også mulig å søke etter at Riksantikvaren har fattet dispensasjon og vedtatt omfanget av undersøkelsens kostnader.

Formidling av utgravninger og funn

Hvert år foretar de utgravende instansene flere titalls arkeologiske undersøkelser. Mange av utgravningene presenteres på museenes egne nettsider, eller du kan følge dem i sosiale media.

Norark

«Norsk arkeologi» er en egen nettside med blogger fra utvalgte utgravninger til de fem universitetsmuseene. Du finner bloggene på norark.no.

Unimus

Universitetsmuseene har en egen samlingsportal – uniums.no. Her får publikum adgang til museenes databaser, med informasjon om flere hundre tusen gjenstander. Her finner du også museenes fotoportal, med et rikt bildemateriale fra de arkeologiske utgravningene og av gjenstander i samlingene.

NIKUs arkeologiblogg

NIKU presenterer mange av sine utgravninger av middelalderens kulturminner i deres egen [arkeologiblogg](#). NIKU har også en egen [kulturminneblogg](#) på nettstedet forskning.no.

18.7 BUDSJETTERING OG REGNSKAP

Tiltakshavers dekningsplikt for arkeologiske utgravninger er nærmere detaljert i Klima- og miljødepartementets retningslinjer for budsjettering og regnskap (2011). Retningslinjene er tilgjengelige på [Riksantikvarens nettsider](#).

Tiltakshavers dekningsplikt er begrenset til hva som er nødvendig for å sikre det vitenskapelige kildematerialet/kunnskapspotensialet som berøres av tiltaket, og til å innlemme dette materialet i samlingene. Dekningsplikten kan også omfatte nødvendige overvåkings-/sikrings-/vernetiltak, og en begrenset andel formidling.

Budsjettet er et maksimumsbudsjett. Innbetalte midler som ikke benyttes tilbakeføres tiltakshaveren. Budsjettet omfatter også utgifter til tjenester som tiltakshaveren har anledning til å skaffe selv, for eksempel gravemaskin, brakker og leiebiler. Dersom tiltakshaveren ønsker å skaffe og organisere disse eller andre tjenester selv, skal det avtales direkte med utgravende institusjon. Det er en forutsetning at slike anskaffelser holder den kvaliteten og de spesifikasjonene som utgravende instans krever.

Det er standard at det legges inn en fast sum i budsjettet for uforutsette utgifter. Utgravende instans må søke Riksantikvaren om tillatelse til å bruke disse midlene.

I særskilte tilfeller kan det være aktuelt at Riksantikvaren fatter et tilleggsvedtak om kostnader etter kulturminneloven § 10. Eksempelvis dersom det viser seg at omfanget av kulturminner er større enn antatt, eller det oppstår uforutsette forhold. Dette skal forhåndsvarsles tiltakshaveren.

I tråd med retningslinjene skal regnskapet og rapporten som hovedregel foreligge innen 18 måneder etter at utgravningen i felt er avsluttet. Regnskapet og rapporten oversendes tiltakshaveren og Riksantikvaren. Rapporten sendes i tillegg til regional kulturminneforvaltning, eventuelt også til kommunen og andre aktuelle parter.

Etablering av nye vann- og avløpsledninger kan medføre store inngrep i undergrunnen. Ny hovedvannledning fra Hurdalsjøen til Ullensaker er 13 kilometer lang og anleggsmålet er 20 meter bredt. Så omfattende tiltak berører ofte automatisk fredete kulturminner.

I dette tilfellet ble det foretatt utgravning av flere kulturminner fra jernalderen. Bildene på denne siden viser utgravningene i 2016 og 2017 av graver og bosetningsspor på Garder østre, Ullensaker kommune i Akershus.

Bildet over viser en arkeolog som undersøker en stor sirkel under matjordlaget. Du ser sirkelen som et svakt mørkere område. Sirkelen er en fotgrøft etter en bortpløyd gravhaug. Innenfor fotgrøfta var det tre graver med brente menneskebein. Den minste grava tilhørte et barn som var under sju år gammelt. Barnet levde i yngre romertid (200-400 e.Kr.). Du ser et bilde av denne grava øverst til høyre.

Bildene over viser ulike typer strukturer som ble undersøkt på Garder i Akershus.

Fra toppen: de små restene av barnegrava fra yngre romertid, en annen brennt grav med mange bevarte bein, en grop med rester av et kremasjonsbål, en kokegrop og nederst et tydelig stolpehull med skoningsstein. Slike stolpehull viser plasseringen av de takbærende stolpene til jernalderens langhus.

Alle foto: Kulturhistorisk museum, UiO

19. ANDRE AVBØTENDE TILTAK

I de saker der kulturminneforvaltningen gir tillatelse til et tiltak, kan det stilles vilkår om avbøtende tiltak for å sikre hensynet til de automatisk fredete kulturminnene som skal bevares. I det følgende nevnes noen eksempler på slike tiltak.

19.1 INNGJERDING UNDER ANLEGGSPERIODEN

Et vanlig avbøtende tiltak er at kulturminner i tiltakets nærområde gjerdes inn under anleggsperioden, eventuelt at de merkes. Dette for å hindre utilsiktede skader som følge av anleggsarbeidet.

19.2 TILTAK MOT KJØRESKADER

Under anleggsperioden kan det oppstå store kjøreskader dersom det kjøres over kulturminner med anleggsmaskiner. Aktuelle avbøtende tiltak kan være at det kjøres med mindre maskiner i det aktuelle området, legges ut beskyttende matter for å unngå skader i undergrunnen, at det kjøres når det er frost. Midlertidig tildekking kan også være aktuelt (se under).

Slike avbøtende tiltak er mest aktuelle for kulturminner som ikke er synlige over markoverflaten. For synlige kulturminner, slik som gravhauger, vil det være forbudt å kjøre over dem under anleggsperioden.

19.3 MIDLERTIDIG TILDEKING

Ved behov kan fylkeskommunen godkjenne midlertidig tildekking av ikke-synlige kulturminner. Dette er spesielt aktuelt for bosetnings- og aktivitetsområder i dyrka mark.

Det er som oftest i anleggsfasen at midlertidig tildekking er aktuelt, eksempelvis dersom det er behov for en anleggsvei eller oppstilling av arbeidsbrakker. I slike tilfeller vil det være et generelt forbud mot å gjøre inngrep i grunnen. Det er viktig at et midlertidig tiltak ikke blir permanent. Tildekkingen vil tidsbegrenses, med krav om at området tilbakestilles etter bruk.

Det kan stilles vilkår om at tiltakshaveren dokumenterer området med bilder før og etter tildekkingen. Denne dokumentasjonen sendes til kulturminneforvaltningen etter at tiltaket er avsluttet, sammen med en melding om at tiltaket er avsluttet og at tildekkingen er fjernet.

Hva slags løsning som benyttes for å beskytte kulturminnene vil avhenge av kulturminnetype og tiltak. Det viktige er at det ikke oppstår trykkskader og at arbeidet ikke medfører slitasje eller andre inngrep i grunnen – verken ved tildekkingen, under arbeidet, eller når tildekkingen fjernes og området tilbakestilles. Tiltakshaveren er ansvarlig for en løsning som sikrer at kulturminnene har et reelt vern. Dersom tiltakshaveren ikke har kompetanse på feltet, må denne innhentes.

Normalt vil det likevel legges en fiberduk mot eksisterende underlag. Det kan også vurderes å bruke geonett, eller liknende, for å minimere og fordele trykket.

Informert utførende entreprenør!

Det er viktig at den utførende entreprenøren orienteres dersom det er kulturminner i eller nært et tiltaksområde.

Mange utilsiktede skader kan unngås ved at alle får god informasjon om kulturminner, også under-entreprenører og de som utfører selve jobben.

19.4 SKJEMMING

Installasjoner over bakkenivå – som pumpestasjoner, renseanlegg, trafoer, nettstasjoner, master eller vannbasseng – påvirker opplevelsesverdien av kulturminner i nærheten. Slike tiltak er søknadspliktige dersom kulturminneforvaltningen finner at de kommer inn under kulturminnelovens forbud mot «utilbørlig skjemming» (jf. § 3). I samråd med fylkeskommunen/Sametinget anbefales det gjøres justeringer av tiltaket, for å tilpasse det omgivelsene og kulturminnet.

Gravhauger er typiske kulturminner der skjemming vurderes. Skjemming er også aktuelt å vurdere for middelalderbyene, kirkesteder, bautaer, steinringer, en del steinalderboplasser, med mer.

19.5 NoDig-LØSNINGER

Det finnes flere metoder for å fornye gamle ledninger uten å grave opp gammel ledning og erstatte den med ny – i alt fra bykjerner og tett bebyggelse, til spredt bebyggelse.

NoDig, eller på norsk grøftefri rørlegging, er såkalte gravefrie løsninger. Grøftefri rørlegging kan foretas enten ved å bruke eksisterende rør til fremføring av nye, eller ved å etablere helt nye rør i urørt terreng. Det finnes flere metoder, slik som:

- *Rørformyning* innebærer eksempelvis trekking av nye rør på innsiden av de gamle, strømpeføring, nytt belegg ved å sprøyte inn polyuretan i rengjort ledning, eller andre metoder. Dette er spesielt aktuelt i middelalderbyene, men kan også anvendes ved fornying av ledningsanlegg som berører andre kulturminner. Valg av rørsprenging/utblokking som løsning må imidlertid vurderes nøye i hvert enkelt prosjekt. Metoden kan medføre rystelser og skader på kulturlag. Omfanget av og tidsbruk til arkeologiske undersøkelser blir ikke nødvendigvis mindre enn ved tradisjonell oppgraving av en gammel grøft.
- *Rørpressing* gjennom løsmasser innebærer å presse et varerør i stål mellom to punkter og å legge inn ønsket type rør. Metoden er begrenset til forholdsvis korte strekninger, opptil 60 meter, og den er ikke styrbar da det benyttes stive rør.
- *Styrt boring* gjennom løsmasser kan gjøres i lengre strekninger enn rørpressing. Metoden er fleksibel da det kan borres vertikalt, horisontalt og i kurver.

Bruk av grøftefri rørlegging kan være et alternativ for å begrense inngrepet i kulturminner, hvis det for øvrig er en teknisk akseptabel løsning. Utfordringen er likevel at det kan bli krav om store groper i hver ende av ledningstraseen, noe som kan innebære vesentlige inngrep i automatisk fredete kulturminner. Det må også tas høyde for at tiltaket kan medføre andre inngrep i kulturminnene.

Dersom et rør presses eller bores i grunnen under et kulturminne, er det viktig å vurdere om dette påvirker bevaringssituasjonen. Eksempelvis om arbeidet medfører skadelige rystelser, setninger eller om det endrer fuktigheten i grunnen. Fare for lekkasjer i rørene må vurderes, da dette kan skylle bort massene under et kulturminne. Senere utskifting eller reparasjon av rørene må ikke medføre inngrep i kulturminner.

NoDig-løsninger krever dispensasjon hvis tiltaket kommer innenfor kulturminnet eller dets sikringssone, som også strekker seg fem meter under kulturminnet. Det kreves også søknad om dispensasjon dersom tiltaket er egnet til å framkalle fare for skade på kulturminnet (kulturminneloven § 3). Det er kulturminneforvaltningens skjønn å vurdere dette. I slike saker må det søkes Riksantikvaren om tillatelse.

Dersom tiltakshaver i planleggingsfasen har justert tiltaket – i samråd med kulturminneforvaltningen – slik at tiltaket ikke innebærer en potensiell konflikt med kulturminnet, er det ikke lenger nødvendig å søke om dispensasjon.

Mange gravhauger ble lagt høyt oppe i terrenget for å synes godt. Høydebasseng legges også høyt oppe, og de kan komme i konflikt med automatisk fredete kulturminner.

Flyfotoet over viser et eldre høydebasseng ca. 30 meter nordvest for en gravhaug på Århaug, Strand kommune i Rogaland. For å trygge vannforsyningen må bassenget utvides og kommer 11 meter fra gravhaugen. Et slikt omfattende tiltak er vurdert å være utilbørlig skjemmende.

Riksantikvaren ga i 2016 tillatelse til tiltaket, da andre alternativer var vanskelig realiserbare. Tiltaket måtte utformes slik at det begrenset skjemmingen, samt at gravminnet måtte gjerdnes inn under anleggsperioden for å hindre utilsiktede skader.

Flyfoto: skjermdump fra Askeladden

I enkelte tilfeller kan styrt boring være en løsning for å ta vare på kulturminner.

Et nødoverløp fra eksisterende pumpestasjon på Møll, Mandal kommune i Vest-Agder, skal legges på skrå gjennom et bosetningsområde fra jernalderen, markert med lilla på flyfotoet over. Graving av en tradisjonell grøft medfører et ca. 10 meter bredt inngrep. Tiltakshaveren ønsket derfor å foreta styrt boring under kulturminnet.

Riksantikvaren ga tillatelse til styrt boring. Tiltakshaveren måtte imidlertid foreta nødvendige avbøtende tiltak slik at kulturminnet ikke ble skadet under anleggsarbeidet eller ved den senere driften av anlegget.

Flyfoto: skjermdump fra Askeladden

Les mer

For mer om gravefrie løsninger vises det til:

- [Smart ledningsfornyelse – bruk av NoDig-metoder](#). Norsk Vann Rapport 221/2016.

19.6 OMFYLLINGSMASSE

Nye vann- og avløpsledninger legges på en slik måte at det sikrer funksjonen og levetiden til viktig infrastruktur. For å sikre ledningene et stabilt fundament, benyttes gjerne pukk og liknende som omfyllingsmasse i grøftene. Slik omfyllingsmasse kan, spesielt i hellende terreng, drenere grøfta og omgivelsene. Dette kan øke uttørkingen av kulturlag under bakken og dermed skade kulturminner nær grøfta, både over og under bakken.

Det er viktig at ledninger legges og grøfter gjenfylles på en slik måte som sikrer at de ikke får negative konsekvenser for kulturlag og bygninger i nærområdet. Spesielt i middelalderbyene vil dette ofte være et av vilkårene i en tillatelse fra Riksantikvaren. Det kan også være aktuelt for gårdshauger og andre kulturminnetyper med kulturlag. Setningsskader som følge av feil gjenfylling kan utløse erstatningsansvar for tiltakshaver.

Det finnes i dag flere måter å gjenfylle grøfter på som sikrer kulturlagene og omgivelsene mot skader. Dette avklares med kulturminneforvaltningen i hvert enkelt tilfelle. Kravene til gjenfylling kan ha betydning for prosjekteringen av tiltaket og kulturminneforvaltningen bør kontaktes tidligst mulig.

19.7 INFILTRASJONSANLEGG

Et infiltrasjonsanlegg renser vannet når det trenger ned i grunnen og ned til grunnvannet. Det forutsetter selvdrainerende jordmasser med høy nok evne til å holde tilbake aktuelle forurensningsstoffer.

Legges et infiltrasjonsanlegg for nær et kulturminne i bakken, kan avløpsvannet skade kulturminnet. I slike tilfeller kan det være nødvendig å føre avløpsvannet i lukket ledning til et infiltrasjonsområde lenger borte.

I andre tilfeller – som i områder av middelalderbyene med tykke kulturlag med høyt innhold av organisk materiale – kan det være ønskelig med bruk av infiltrasjonsanlegg. Dette gjelder spesielt for overvannshåndteringen. Løsningen kan bidra til å opprettholde tilstrekkelig vannmetting i kulturlagene, slik at nedbrytningsprosessene reduseres til et naturlig minimum.

19.8 FROSTSIKRING OG ISOLERING

Av hensyn til frostsikring legges ledningene dypere enn 1,5 – 2,5 meter, avhengig av landsdel. Graving dypere enn 2 meter krever sikring med skrå grøftesider, gravekasse eller spunt. Dette medfører at anleggsarbeidet for vann- og avløpsledninger kan kreve stor bredde. Dersom det er nødvendig å legge ledningene grunt, eller for å begrense bredden til anleggsarbeidet, kan ledningene isoleres. Dette kan være aktuelt for å begrense inngrepet i middelalderbyene, ved automatisk fredete kirkegårder, eller ved andre kulturminner.

19.9 ELEKTRISITET OG FIBERKABLER

Ved nyanlegg og rehabilitering av gammelt strømnnett bør man, om det er praktisk gjennomførbart, vurdere gjenbruk av gamle grøfter eller kabelkulverter i områder med kulturminner.

For fiberkabler finnes det alternative framføringsmetoder, som for eksempel slissing/mikrotrenching og pløying. Selv om dette innebærer smale inngrep i bakken, kan det medføre skader dersom de skjærer seg gjennom kulturminner. Oppheng av kabler kan i noen tilfeller vurderes, enten på eksisterende eller nye stolperekker. Ved oppsetting av nye master må skjemming av kulturminnene likevel vurderes og begrenses.

Bildene over viser eksempler på omfyllingsmasse brukt på Bryggen i Bergen. Det øverste bildet viser omfylling av en infiltrasjonsgrøft, der overvannet ledes ut og infiltreres i grunnen. Her er det først lagt tekstilduk, et lag spon, ny tekstilduk og deretter Leca kuler. Duken ble foldet over Leca kulene, og over der igjen er det påført sand til å sette brosteinen i.

Det nederste bildet viser omfylling av en grop med vanntank. Her er det brukt tekstilduk og pukk. Knotteplast er lagt mot kjellerne. Pukk er en drainerende type masse. Pukk kan likevel brukes enkelte steder, men krever gjerne noe sikring i kantene.

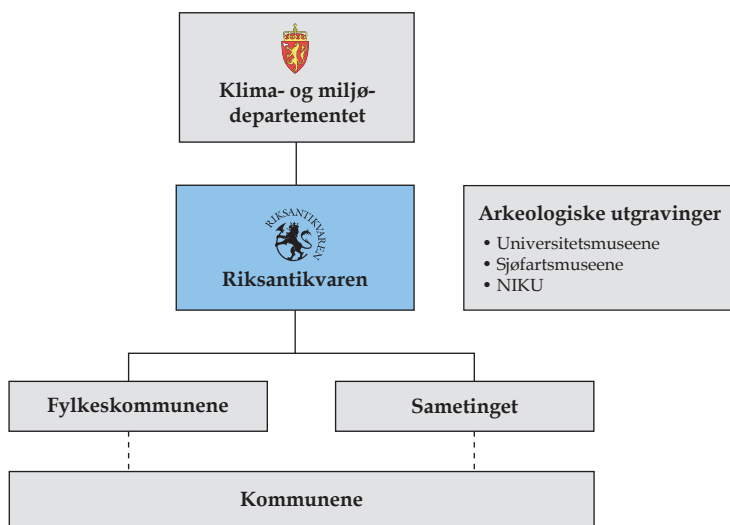
Foto: Rory Dunlup, NIKU

Varme fra kabler og rør

Kabler og rør som avgir varme øker temperaturen i grunnen. Dette kan negativt påvirke bevaringsforholdene til kulturlag i grunnen. Graden av påvirkning avhenger likevel av dybde på tiltakene og om kulturlagene ligger over eller under grunnvannsnivået (såkalt mettede og umettede kulturlag).

Kabler og rør som legges dypt har en mest negativ effekt, og spesielt for kulturlag som ligger over grunnvannet (umettede) og med mye organisk innhold. I områder med umettede kulturlag må derfor større rør, som fjernvarme, ha høyeste isolasjonsklasse for å få minst mulig varmetap til omgivelsene.

Del 5: Kulturminneforvaltningen – kontaktinformasjon

Oversikt over kulturminneforvaltningen. Illustrasjon: Riksantikvaren

Kulturminneforvaltningen er del av den sektorovergripende miljøforvaltningen. Dette innebærer at alle samfunnssektorer, private så vel som offentlige, har et ansvar for å ivareta miljøhensyn i sin virksomhet. Dette gjelder både naturressurser og kulturminner.

Her gis det en generell orientering om kulturminneforvaltningen, med kontaktinformasjon.

20. KORT OM KULTURMINNEFORVALTNINGEN

Hvem som har myndighet etter kulturminneloven er regulert nærmere i en egen forskrift, fastsatt av Klima- og miljødepartementet («[ansvarsforskriften](#)»).

Forskriften er komplisert å lese, dersom man ikke har inngående kjennskap til loven og forvaltningen. Underveis i denne veilederen er det angitt hvem som er ansvarlig i de aktuelle situasjonene.

Dersom du er i tvil hvem du skal kontakte, er det alltid den aktuelle fylkeskommunen du kan henvende deg til, som så vil sette deg over til rette instans.

Kommunene er likevel ofte den første du henvender deg til for å få klarhet i om et tiltak kan gjennomføres. Når kommunene kommer i berøring av et tiltak som omfattes av kulturminneloven har de meldeplikt til den regionale kulturminneforvaltningen (jf. kulturminneloven § 25). Dette gjelder også selv om tiltaket ikke er søknadspliktig etter annet lovverk. Kommunene har også en viktig oppgave i å sikre kulturminner gjennom arealplanlegging etter plan- og bygningsloven, med mer.

20.1 RIKSANTIKVARENS DISTRIKTSKONTORER

Riksantikvaren har ansvaret for saksbehandlingen knyttet til særskilte arkeologiske kulturminner fra middelalderen: middelalderbyene, kirker, kirkelige anlegg, kirkegårder, klostre og borger.

Slike saker håndteres av distriktskontorer i Oslo, Tønsberg, Bergen og Trondheim. For henvendelser til distriktskontorene, vennligst kontakt Riksantikvarens sentralbord på telefon 22 94 04 00 eller bruk e-postadressen postmottak@ra.no, gjerne med kopi til ansvarlig saksbehandler.

Seksjon for arkeologiske kulturminner

Seksjonssjef: Isa Trøim, tlf. 982 02 839, e-post isa.troim@ra.no

Riksantikvarens distriktskontor Øst i Oslo (RADØ)

Ansvarsområder: Arkeologi i middelalderbyene Oslo, Sarpsborg og Hamar, samt Oslo, Akershus, Østfold, Hedmark og Oppland for øvrige arkeologiske kulturminner fra middelalder.

Besøksadresse i Oslo: Dronningensgate 13

Kontaktperson: Live Johannessen

E-post: live.johannessen@ra.no

Telefon: 982 02 773

Riksantikvarens distriktskontor Syd i Tønsberg (RADS)

Ansvarsområder: Arkeologi i middelalderbyene Tønsberg og Skien, samt Buskerud, Vestfold, Telemark, Aust-Agder, Vest-Agder for øvrige arkeologiske kulturminner fra middelalder.

Besøksadresse i Tønsberg: Farmannsveien 30

Kontaktperson: Jens Rytter

E-post: jens.rytter@ra.no

Telefon: 982 02 814

Riksantikvarens distriktskontor Vest i Bergen (RADV)

Ansvarsområde: Arkeologi i middelalderbyene Bergen og Stavanger, samt Hordaland, Rogaland, Sogn og Fjordane og Sunnmøre for øvrige arkeologiske kulturminner fra middelalder.

Besøksadresse i Bergen: Bryggens Museum, Dreggsalmenningen 3

Kontaktperson: Hanne Merete Moldung

E-post: hanne.moldung@ra.no

Telefon: 982 02 797

Riksantikvarens distriktskontor Nord i Trondheim (RADN)

Ansvarsområder: Arkeologi i middelalderbyen Trondheim, samt Romsdal, Nordmøre, Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag, Nordland, Troms og Finnmark for øvrige arkeologiske kulturminner fra middelalder.

Besøksadresse i Trondheim: Kjøpmannsgata 1

Kontaktperson: Sissel Ramstad Skoglund

E-post: sissel.ramstad.skoglund@ra.no

Telefon: 982 02 856

20.2 FYLKESKOMMUNENE

Fylkeskommunen har det daglige forvaltningsansvaret for automatisk fredete kulturminner, unntatt samiske kulturminner og særskilte kulturminner fra middelalder. I Oslo er det Byantikvaren i Oslo som har dette ansvaret.

Hvis du er i tvil om hvilken instans av kulturminneforvaltningen som du skal kontakte, tar du kontakt med fylkeskommunen, som vil veilede deg og henvise til rette instans.

Organiseringen av kulturminneforvaltningen varierer i de enkelte fylkeskommunene. Du finner nærmere kontaktinformasjon og aktuell veiledning på nettstedene til din fylkeskommune.

Riksantikvaren har en nettside med kontaktinformasjon til hver fylkeskommune:
<https://www.riksantikvaren.no/Om-oss/Kulturminneforvaltningen/Kulturminneforvaltningen-i-fylkeskommunene>

20.3 SAMETINGET

For samiske kulturminner er det Sametinget du skal kontakte.

Nærmere informasjon om samiske kulturminner og kontaktdetaljer finnes på Sametingets nettsider:

<https://www.sametinget.no/>

BERGEN

Nye rør legges i Kong Oscars gate i Bergen. Foto: Rory Dunlop, NIKU

Besøksadresse: Dronningens gate 13, 0152 Oslo

Postadresse: Riksantikvaren, Direktoratet for kulturminneforvaltning, Postboks 1483 Vika, 0116 Oslo

Telefon: (+47) 22 94 04 00, e-post: postmottak@ra.no